

ЮРІЙ ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

5411

Г 5140

834 ✓

ОТАМАН ХМАРА

З ТАЄМНИЦЬ Т.П.У.

Українське Товариство «Підприємців України»
(Осередок Торонто)

ПРОЄКТ «ВІДРОДЖЕННЯ»

Л Ї В І В 1934

НАКЛАДОМ БІБЛІОТЕКИ СТУДЕНТСЬКОГО ШЛЯХУ

Printed in 1934

Annotation

У передмові до книги автор писав: «Маючи за плечима 4 роки підпільної боротьби з московсько-більшовицькою владою в Україні (з них 8 місяців з наказу своєї організації — в агентурному апараті ГПУ), два смертних присуди і разом дев'яносто сім із половиною місяців арештів ГПУ та більшовицьких тюрем, — я дозволю собі піднести крайчик завіси, якою закриті тайни червоної охранки».

- [Юрій Горліс-Горський](#)

- ☐ [Від автора](#)

- ☐ [I](#)

- ☐ [II](#)

- ☐ [III](#)

- ☐ [IV](#)

- ☐ [V](#)

- ☐ [VI](#)

- ☐ [VII](#)

- ☐ [VIII](#)

- ☐ [IX](#)

- ☐ [X](#)

- [notes](#)

- ☐ [1](#)

- ☐ [2](#)

- ☐ [3](#)

- ☐ [4](#)

- ☐ [5](#)

- ☐ [6](#)

- ☐ [7](#)

- ☐ [8](#)

Юрій Горліс-Горський
Отаман Хмара
З таємниць Г.П.У.

Від автора

Коли я 1932 року перейшов кордон, дехто з цьогобічних українців-патріотів, які теж не люблять большевиків, але конечно хочуть бути «об'єктивними» — питали мене: «Слухайте... я напrawdę не розумію... Як Єфремів та інші, могли говорити на своєму суді те, що вони говорили, коли вони думали інакше? Аджеж — то люди ідеї!...»

Але ніхто не спитав: «Коли провідники СБУ були таких «переконань» які виявилися на суді, - то нащо вони робили те, за що їх судили, знаючи, що за це грозить їм смерть?»

Часом я чув: «Слухайте, що напrawdę діється в тій большевії? Тут В. Юрченко понаписував таких страхіть, що волосся догори лізе... А візьміть от француз Х, англієць Y, німець Z — пишуть зовсім що іншого! А це ж все солідні журналісти, які теж там були! Їм навіть скорше можна повірити, бож вони не українці й дивляться на речі об'єктивно...»

Чоловік хоче знати правду, конче «об'єктивно» висвітлену, і він жадібно перечитує статті «нейтральних» журналістів, які вивчали положення в театрах, у «комерційних» державних ресторанах та каварнях Москви, Харкова, Києва.

Для іншого українця, який не був у шкірі громадянина «першої соціалістичної», оповідання братів, що вирвалися звідти — це щось незбагненне... Це навіть... фантазія...

Мені зрозуміло, чому провід СБУ, говорив на суді так, а не інакше. Для мене ясний духовий стан Гермайзе, коли він на виклик предсідника суду, відповів: «Гермайзе нема. Гермайзе — вмер». Гермайзе дивився на землю заповнену публікою, серед якої не могло не бути одиниць котрі прийшли на той суд тамуючи тайний біль душі. Дивився на стоси паперів на судовому столі, серед яких були й «протоколи зізнань» підписані ним в ГПУ. В них він осуджував і очорнював діяльність та заміри СБУ. В них він складав до скривавлених стін жорстокого, брехливого ворога України своє «щире каяття» і признавав його — ворога — «правоту».

І Гермайзе, який в минулому не продався, як інші, «за шмат гнилої ковбаси», який підносив прапор національних змагань, який був «божком» для націоналістичної в тайниках душі молоді, - розумів: що того Гермайзе — вже нема!

Він вбив себе одним розчерком пера під тими «зізнаннями». Він продав себе за «життя» яке подарував цьому духовному трупові, що з низько опущеною головою сидів одночасно перед двома судами і в силу абсурдної логіки мусів відкликатися на

оклик: Гермайзе!

Духове заломлення перед лицем «червоного правосудія», не завжди є ознакою слабодухости, але люди чесні, сильні духом, раніше чи пізніше, переживають самі себе за свій поступок, або, як що мають змогу, — знову йдуть в боротьбу, щоби кров'ю ворога змити з себе пляму.

Відважний революціонер Савінков, каявся і опльовував себе й своїх підчас інсценізації суду над ним у Москві. Через якийсь час повертаючися з прохідки до своєї камери на «Луб'янці», — вискочив з вікна четвертого поверху на зацементоване подвір'я.

Підступно захоплений агентами ГПУ Юрко Тютюнник «покаявся» і опльовував в большевицькій пресі національну ідею, а кілька літ пізніше кинувся у вир боротьби з національним ворогом і склав свою голову в тунелі під Московським ГПУ.

Чужинець, полтавський польський ксьондз Федурковіч, в арешті Харківського ГПУ, написав, голосного в своїм часі листа до Папи Римського. Звільнений, спалив себе живцем у Бердичеві, облявшись бензиною.

Коли мій товариш по камері, війтовецький ксьондз Анатолій Келюс, повернувши вночі із допиту, почав виявляти перші об'яви божевілья — я спокійно дивився і розумів, що — «все в порядку»... Ксьондз мусить вмерти в домі для божевільних, забувши про те, чого до смерті не забудуть звільнені перед тим його колеги.

На всіх прилюдних політичних процесах, підсудні «каялися» й обкидали себе болотом. А тих, що «каяться» не хотіли, правдивих борців — безіменних героїв, — розстрілювали тихо, без всякого суду.

Щоби з'ясувати собі підстави й причини цього треба знати дещо з таємниць будинків, на яких висять невинного змісту тильди: «Государственное Політическое Управление». Щоби добути частину тих таємниць — треба часом ускочити в могилу і щасливо вискочити з неї.

Маючи за плечима чотири роки підпільної боротьби з московсько-большевицькою владою на Україні (із них вісім місяців, з наказу своєї організації, - в агентурному апараті ГПУ), два смертних присуди і разом дев'яносто сім з половиною місяців арештів ГПУ та большевицьких тюрем, — я дозволю собі піднести крайчик занавіси, якою густо закриті тайни червоної «охранки».

Роблю це не з тією ціллю, щоби виправдовувати психічне заломання того чи іншого представника українських визвольних змагань. Занадто добре відомо мені, скільки шкоди приносили оті всі «покаяння»... Але ніхто не сміє сумніватися, чи щирими, мовляв, були заміри Єфремова, Гермайзе й др..?

Те, що читач далі прочитає — це не є повість. Це кілька фактів та фактичних подій. Це те, — що я бачив на власні очі і чув на власні вуха. Що оповідав мені сам Хмара, попавши до моєї камери, що оповідали особи, які з ним сиділи та ті, що були з ним засуджені.

Всі прізвища — це частино мертві вже, а в більшості — живі ще люди.

В цій трагедії «лісового вовка» може дехто знайде відповідь на свої запитання про Єфремова та інших.

Я не хочу цим сказати, що методи, які приміювалися в відношенні Харченка-Хмари, — приміюються до всіх. ГПУ вивчає душу своєї жертви й до кожного підходить з індивідуальною міркою. Зрештою, столичні ГПУ мають кращих знавців-психологів і посідають більше «технічних можливостей» для духового «перелицьовування» людини, як описане мною подільське ГПУ. Та всі ті методи обертаються навкруги одного залізного стовпа: свідомої й підсвідомої жадоби всього живого — жити! На щастя не всі воліють жити за всяку ціну. Таким чином зустрічаються в щоденному життю сильні характери, що в грізні моменти стають — героями.

Коли зима стала готуватися до здачі своїх позицій весні — Семен Харченко тяжко захворів. Хмурий ходив вулицями галицького міста, заходив до Просвіти і слухав на співанках рідних пісень. Сівши із замкненими очима в куточку, вслухався в молодечо-палкі розмови про боротьбу та волю, і ще нижче нахиливши голову вертався до малої кімнатки на краю міста.

Міряв її нервовими кроками. Час до часу глибоко зідхав дужими легеньми і закинувши руки за голову розправляв міцні м'язи. Втомившись падав на ліжку і зажмуривши очі вилітав з кімнати. Поринав у снігах «другого зимового», то стояв із своїм загonom табором у Летишівських лісах, готовлячися до нічного нападу на ворога: фиркають коні... поблискують під місяцем стремена і зброя... від'їжджають та приїжджають стежі... літній вечір дихає ласкою і смертю... 1921, 1922, 1923. рік... Перемоги і поразки... Хвилястий шлях до великої Мети... Загнаним звірем, сам чи з товаришем, блукав по селах ховаючися від звитяжного ворога... Бунтував серця селян, захоплюючи їх до дальшої боротьби. Заходив до Просвіт і Читалень: весело жартує і співає молодь... Під верхньою одежою у хлопців револьвери, обрізи, гранати... Знову загін і боротьба. Знову поразка та й знову боротьба. Збруч і догори. Табір у лісі й ця кімната... Отаман Хмара й емігрант Харченко...

Зірвавшись з ліжка бігав по кімнаті. Знову лягав й летів думкою в рідні села.

Роз'їжджають по селах «продотряди» та чекісти. Шукають для себе схованого селянами хліба. Вантажать на підводи мішки із сльозами голодних дітей... Шукають тих, що зі зброєю в руках боролися за незалежність Батьківщини. Кидають їх зв'язаних на підводи й везуть в ненаситні пащі скривавлених льохів. З жалем та ненавистю в очах, проводжають селяни хмурими поглядами ті підводи: Ех!... Нема на вас Хмари, сарана проклята! Він би вам!...

І Хмара, зіскочивши з ліжка, одягався і йшов в глупу ніч. Блукав без цілі.

Не діждався поки зазеленіє

Дві-три зустрічі, дві-три розмови, - і поклавши до кишені револьвера та гранату, сів до поїзду на Гусятин.

Серце забилося живіще, коли здалека побачив другий берег Збруча. Ще мав багато часу до години, в котрій збирався переходити кордон. Постановив зайти до старих знайомих. Свідома, щира українська родина. Минулими роками, не один повстанець, перейшовши Збруч, знаходив у тій хаті вечерю й

чисту сорочку. прийняли його тепло й гостинно. Не казав правди, чого приїхав. Та, коли збирався вже відходити, пані Остапчукова з ласкавою посмішкою подивилася йому в очі:

— Бачу, пане Семене, куди ви зібралися... Маю до вас прохання. Довший час вже не отримую жодної вістки від сина з Кам'янця. Може сталося щось з ним. Будьте добрі, занесіть йому кілька слів від мене, та скажіть най сповіщає про себе. Ми ж турбуємося. Може він вам і в пригоді стане. З документами, або ще що...

— Я б дуже радо зробив це для вас, ласкава пані, алеж... він служить у большевиків...

В очах господині промайнула образа.

— Невже ви думаєте, що мій син може бути ворогом! Я вигодувала його і знаю. Він любить Україну й ніколи не зрадить тому, за що боровся зі зброєю. Щож він винен, що ця лиха година вигнала його за Збруч і що не може повернутися. Мусить маскуватися, щоби якось прожити.

— Я не хотів вас образити. Добре. Занесу йому від вас вістку. Може й справді допоможе мені в чому. Я давненько не був на тім боці, не знаю що там змінилося.

Під Кам'янцем часто попадалися назустріч червоноармійці та міліціонери. Прослизнуло авто пограничного ГПУ. Хмара йшов спокійно, натягнувши на очі сиву шапку, стискаючи в кишені ручку револьвера. Зайшовши на передмістя розшукав помешкання радянського службовця товариша Остапчука.

Господаря застав удома. Як раз був «день відпочинку». Перечитавши записку від матері, Остапчук міцно стиснув Хмарі руку.

— Не знаю, як вам дякувати! Ви давно звідти?

— Цієї ночі.

— Роздягайтеся. У мене можете бути спокійні. Оповідайте, що там нового за кордоном? Чи скоро вже цю сволоту з України виженем?

— Завмерло все. Всі з більшовиками замирюються. Одна надія на те, що Україна сама якось собі раду дасть. Як тут тепер, пане Остапчук, чи є якась надія на велике повстання?

— Як вам сказати... Більшість населення звичайно ненавидить більшовиків, але деяка частина інтелігенції вже пішла на примирення з владою. Все таки, знаєте, і українізація всюди переводиться, й на посади українців приймають...

Хмара всміхнувся й похитав головою:

— Стара пісенька, пане Остапчук. Її ще в 1921 році Дегтярьов на з'їзді у Харкові співав... Та чорт її бери з тою інтелігенцією, що даліше українізації та посади нічого не бачить... Село вже пробуджене... Дасть своїх провідників, котрим земля до серця промовляє... Тай ми за кордоном не будемо сидіти. Я, як бачите — вже не всидів. Не радили, кажуть не час іще, а я не можу... Так на серце налягло!.. Може від ворожої крові полекшає. Якби мені до своїх лісів добратися... Як там вже далі буде — а зберу хлопців та хоч яку сотню на той світ за літо відправлю.

Остапчук зготував снідання. Поставив на стіл пляшку «русской горькой». За чаркою розбалакалися про минуле. Згадали боротьбу. Господар обзнайомив гостя з найновішими адміністративними розпорядженнями та приписами влади. Сказав, що дістане в своїй установі («секретар свій чоловік») посвідку, що він «командирується» нею до Летичева в службовій справі. Це на випадок колиб де затримали...

Потім, поклавши стомленого Хмару відпочити — пішов до міста: — Як застану секретаря вдома — то може посвідку вдасться зробити ще сьогодні.

Повернувся під вечір.

— Ні. Сьогодні нічого вже не буде. Секретар на село до родичів поїхав. За харчами. Переночуєте вже, сили наберете на дорогу. У мене трохи незручно, бо ввечері може зайти хтось із службовців-комуністів. Як стемніє, я запроваджу вас до своїх знайомих. Наші люди. У них вам буде спокійно й безпечно.

Хмара подякував.

— Але знаєте, пане Остапчук ... У мене чогось душа неспокійна. Може б краще я собі на ніч пішов.

— Дурниці, це у вас просто — нерви... Там, куди я вас запроваджу, — цілком безпечно. А з тією посвідкою — безпечно собі до цілі дійдете. Хіба б то з лица вас впізнав...

— То вже не турбуйтеся. На такий випадок у мене в кишені дещо знайдеться.

Як стемніло, вийшли з хати.

— Я, товаришу, буду йти попереді, а ви кілька кроків за мною. На всякий випадок тримайтеся в тіні, ближче до стін та парканів. А то хтось знайомий для вас може назустріч попастися. Як це кажуть — береженого й Бог береже...

Проходили вже більшою вулицею, де будинки були більші і стояли густіше.

Коли минали одну браму — в очах Хмари потемніло. Все єство рванулося до боротьби. Рука конвульсійно стиснула ручку револьвера, і... випустила її сама стиснута чимось і безвладно прилипла до тіла. Чийсь руки витягли з кишень затерпілі п'ястуки і зв'язали їх за плечима. В уста й ніс набивалося пороху з мішка, якого одягли йому на голову й плечі ті, що вискочили із брами. В тіло врзався шнур, яким обмотували руки та ноги.

Коли зв'язаного Хмару поклали на бричку — свідомість того що сталося стиснула йому груди. Десь з хідника почувся веселий голос Остапчука.

— Щастлівого путі! Я сей час пріду в отдел.

Гіркий біль стиснув горло отаманові. Чомусь згадалося ображене обличчя пані Остапчукової: «Я ж його вигодувала і знаю...»

* * *

Хмара, розв'язаний вже, сидів понурий за столом у кабінеті начальника ГПУ. Навкруги, з револьверами в руках стояли чекісти.

Начальник задоволено потирив руки.

— Ну, товариш Хмара, я дуже радий познайомитися з вами особисто. Чув про вас багато... Так — захотілося ще «погуляти»?

не ті часи, пане отамане!.. не 1921 рік тепер...

Вертливий жидок Варшавський, уповноважений ГПУ по закордонній роботі, «дружньо» ляпнув Хмару по плечі.

— Я, товаришу Харченко, давно вже маю відомості ізза кордону, що ви за лісом занудьгували, та дожидав вас дещо пізніше, як зазеленіє... Ну а ви трохи поспішили. Тим краще. Товариш Соболев^[1] буде радий, як довідається, що ви вже в клітці. Знаєте, товариш начальник, — звернувся Варшавський до нач. ГПУ — я як бачу оце у Винниці, так Соболев мені каже: я аж тобі буду спокійний, як Гальчевського та Хмару розстріляю.

Двері відчинилися й до кабінету увійшов Остапчук. Стиснувши руки старшим чекістам сів і заклавши ногу за ногу несмішливо глянув Хмарі в очі.

— Ну, бандит, розкажи но цим товаришам, те що мені в хаті казав...

В кабінеті начальника контр-розвідного відділу подільського губ. ГПУ у Винниці — оживлення.

Кругом великого стола сиділи, жваво розмовляючи, сам «начгуб» Ліплевський, маленький худий жидок з істеричним обличчям, його заступник Іванов, інтелігентний москаль з борідкою «аля Троцький», начальник контр-розвідки Галіцький, інтелігентний жид з повним випещеним обличчям і гострими сірими очима, уповноважений «по боротьбі з бандітизмом» Соболев, гарний молодий жидок в українській вишитій сорочці під чорною цивільною блюзою, уповноважений «по шпіонажу» Наг — русявий жид з борідкою «аля Іванов», та підручний Галіцького в справах української «контр-революції» — українець Харченко. Випадковий збіг, одного прізвища: Харченко — Хмара і Харченко — чекіст. Як гість, був присутній начальник «особого отдела» 24 дивізії — латиш Петерс.

Оживлену розмову переривав дзвінок телефону. Галіцький узяв слухавку.

— Дуже добре. Давайте його, товариш комендант, відразу до мого кабінету.

Поклавши слухавку, обвів присутніх задоволеним поглядом.

— Привезли вже із станції до нашої комендатури — зараз буде тут.

«Товарищ» Соболев весело потер руки.

— Приємно, чорт побери, старого «приятеля» побачити. Ми з ним останній раз зустрічалися, як він під Вербокою коня мені вбив і з рук нам вирвався...

В сусідній кімнаті залунали кроки. До кабінету зайшов вартовий комендант — жидок Раскін. За ним на порозі став Хмара в високій сивій шапці, з низко опущеними козацькими вусами. За його головою виднілися цівки рушниць ескорти.

Галіцький став ізза столу.

— Товариш комендант, варту можете забрати, як треба буде — я задзвону.

Ну, здравствуйте, товариш Харченко, — протягнув він Хмарі руку, — роздягайтеся та сідайте до столу. Може ви їсти з дороги хочете!

Хмара зморщив брови.

— Так, я від вчорашнього вечора нічого не їв.

Галіцький зробив обурене лице.

— Це — свинство! Треба буде пробрати добре Кам'янець, що вони арештованих без харчів висилають. Козак, — звернувся він

до Харченка — чекіста, — принеси перекусити. Там здається коньяк є — може товариш хоче зігрітися. За хвилину на столі стояла булка, сардинки, шинка, овочі й пляшка заграничного коньяку.

— Ах, чорт! — заклопотався Галіцкій — килишків у нас нема. Можете вживати цю скляночку. — підсунув він склянку для води.

Хмара якийсь час понуро дивився на розставлені ласощі, потім налив повну склянку й з'їв усе, що було на столі.

Галіцкій підсунув до нього бляшану коробочку з експортними сигаретками.

— Закурюйте.

Хмара закурив сигаретку і розлігшись на м'ягкому «графському»^[2] кріслі, вижидаючи дивився на чекістів.

Ліплєвській з натугою здобувся на «приємний вираз» лиця.

— Як вам, товариш Харченко, важко балакати по-російськи — то можете балакати по-українськи. Розуміти ми розуміємо, але балакати нам легше по російськи, бо ми, бачте, ще тільки «українізуємося»...

Присутні з «милостивими» посмішками підтверджуюче кивнули головами.

Лише Петерс підняв заперечуючи руку.

— Перрепрашую! Я уж україзовался на все сто отсотков. По первая категория іспит сдал!..

Галіцкій, що сидів поруч Хмари, підсунув своє крісло ближче і «ласкаво» поклав йому руку на плече.

— Воно звичайно, товаришу, в цім положенні розмовляти не дуже то приємно. Було би краще, якби ви були раніше зрозуміли свою помилку та прийшли до нас добровільно. Але й тепер ми можемо домовитися до чогось корисного і для нас, і для вас. Ви звичайно своє положення розумієте. Розумієте, що вас чекає...

— Знаю, — рішуче відрубав отаман.

Галіцкій усміхнувся з ласкавою іронією

— Алеж — ні! Не обов'язково це. Звичайно, по закону ми мусимо вас розстріляти, та не розстрілявши — теж не втратимо нічого крім п'яти пудів нікому непотрібного м'яса. Для нас дорожче, зробити з ворога приятеля, як знищити його. Цього ми завжди дотримувалися. Хто щиро розкається і йде з нами — ми прощаємо все й даємо широку змогу працювати для свого народу. Візьміть генерала Слацова — знаєте скільки він комуністів перерішав? Тепер він викладає у воєнній академії у Москві. Користується повним довір'ям влади і партії. Або ваш же Тютюнник! Він більше лиха наробив нам, як ви, але ми йому це забули. Дали змогу переконатися що світська влада на Україні є — влада українського народу, що ми зовсім не є його ворогами —

як нас малюють, а навпакинесем для нього кращу будучність, рятуєм від ярма, яке хотіла й хоче накласти на нього чужа та своя буржуазія. Тепер Тютюнник спокійно живе собі в Харкові, пише, працює на культурному фронті. Як хочете, ми влаштуєм вам побачення — побалакаєте з ним самі.

Коли логічно розібратися — то ви не можете бути для нас жодним ворогом. Що ви — поміщик чи капіталіст? Ви сільський учитель, трудовий інтелігент — елемент для нас дорогий і бажаний. Ви просто через свою засліпленість шовінізмом не розумієте того, — що ми вже дали Україні вдесятеро більше як ви ще тільки мрієте вибороти. Про що вам іде?! Самостійність? — Але ж Україна тепер самостійна республіка, що добровільно входить у склад радянського — розумієте, — не російської держави — а радянського союзу, до якого з часом увійдуть всі нації світу.

Візьміть український уряд. За винятком кількох осіб — там все люди, що походять з України. Візьміть хоч би нас отут. Окрім товариша Іванова та Петерса — ми всі українці. На Україні родилися, вирости, любимо її як батьківщину. Тепер от мову вивчаємо, бо у всіх установах державною мовою має бути мова українська.

Іванов, що закохано погладжував свою борідку, вмішався в розмову.

— Направду, товариш Харченко, у ваших газетах часто можна зустріти статті про якусь окупацію України Москвою, про великодержавний шовінізм російський... А от — візьміть... Мене, корінного москвича, відповідального працівника, присланого на Україну центром — тут примушують два рази на тиждень ходити на лекції тієї дурацької мови... Хіба окупанти поведуться так на окупованих землях?! На мою думку, теперішній уряд України є більш шовіністичний, як Всеросійський.

Хмара втиснув голову між плечі й хруснув пальцями.

— Слухайте, панове! На що ви це все мен говорите? Я ж не комсомолец із села... Розумію все так само добре, як і ви...

На обличчя чекістів набігли незадоволені гримаси. Ліплевський нервово ляпнув губами й глянув на годинник.

— Ну... мені на засідання губ паркому треба...

Галіський став й пронижливо глянув Хмарі в очі.

— Ну... так заграємо, пане отамане, в відкриті карти! Ви в наших руках і ми вас — застрілимо. Та перед тим ми ще з вами пограємося — так, що чорти у пеклі злякаються!

Прищуривши очі, змінив голос на ласкаво-наставницький.

— Ви ще не старий чоловік... А життя, це — гарна річ... Краще жити навіть у тюрмі з надією на майбутнє, - як зарання

зігнати. Колиб ви відразу пішли з нами на згоду, то може б ми вас були звільнили зовсім і залишили на Україні.

Нам потрібні дві речі. Перша: маєте нам сказати все, що знаєте, та виявити всіх, кого знаєте.

Друга: у населення ще не вивітрів зовсім жовто-блакитний дурман, яким ви набили йому голови в 1917-20 році. Маєте на прилюдному суді сказати, що вся петлюрівщина, це — запродавці закордонного капіталу, котрі обдурюючи народ брехливими гаслами, борються лише за те, щоби повернути землю панам і фабрики капіталістам. Що ви переконалися, що для української інтелігенції, селянства й робітників — єдиний правильний шлях є: підтримати світську владу і йти за нею. Що як бувший повстанчий отаман, ви зрозуміли, що йшли злочинним проти українського народу шляхом й закликаєте селян не вірити петлюрівським агентам та віддавати їх до рук української робітнико-селянської влади.

Про те як і що маєте говорити, — ми ще побалакаємо.

За це — ми вам даруємо життя. Не розстріляємо, а дамо десять чи п'ять літ тюрми. Через пару років — звільнимо. Як добре постараетесь на суді, вишлемо вас тільки з України до якогось центрального міста, дамо працю й будете собі жити.

Памятайте лише одно: життя ваше — тепер у ваших власних руках!

— За життя я свої ідеї і чести не продам!

Галічкій іронічно підняв ліву брову.

— Не будемо забігати наперед... Ви тепер поденерований, думаєте серцем, а не розумом. Посидите у нас в самотності... може місяць... може рік... охолонете трохи... подумаєте над тим, що я вам кажу... Як не хочеться вам жити тепер, — захочеться може згодом...

Начкро взяв слухавку.

— Алло! Товариш комендант! Запровадьте арештованого до тюрподу. Камера № 6. Ізоляція абсолютна! До побачення товариш Харченко!

Три червоноармійці наладували на гостро зброю. Пройшовши лабіринт кімнат, вийшли на подвір'я. по переді йшов комендант Раскін. Коли проходили коло маленького, продовгастого будиночку з вікнами на глухо закладеними грубими шпалами, він махнув в його бік револьвером і засміявся.

— Звідси ти на волю поїдеш... без черепа...

Тюрпод («тюремний подотдел») містився в окремому будинку оточеному колючим дротом.

Увійшли в ганок і Раскін стукнув револьвером у залізні ґратчасті двері.

З середини нечутно підійшов у войлочних пантофлях дозорець і відімкнувши колодку, пустив Хмару та Раскіна до середини.

Комендант нахилившись до дозорця шепнув:

— Камера — 6. Ізоляція повна.

Хмара витягнув з кишені недокуреного папіроса.

— Можна сірника у вас попро...

Дозорець приклав до уст палець: — Тссс... Потім різнув себе пальцем по виставлено язиці і многозначно приклав палець до носа.

В тюрподі панувала мертва тиша.

Давши знак пальцем, дозорець підвів арештованого до столика й поклавши перед ним листок паперу та олівець — нахилився до його уха.

— Напиши своє прізвище, скільки літ і звідки походиш. Та від цієї хвилини забудь, що у тебе прізвище й що ти маєш голос.

Скінчивши «формальності», повів попід двері камер в кінець темного, покрученого коридорчика. По дорозі затримав за рукав і мовчки підняв ляду у підлозі. Знизу пахнуло смердючою вохкістю й холодом.

Нахилився до уха:

— Як заспіваєш, або голосно заговориш — підеш на три дні «туди» і нічого не дістанеш їсти.

Камера № 6. Стіни вогкі. Дві стіни до половини мокрі. Загратоване вікно, ззовні закрите цілком дощатим щитом, пропускає трошечки світла — ніколи сонця. Проти вирізки, через яку дозорці глядять у камеру, — голий тапчан. В куті смердяче відро.

Якийсь час ходив по камері. Потім впав на тапчан і заснув тривожним сном.

Снилося галицьке місто й рідне село, Остапчук і Галицький, та ще хтось ніжний й ласкавий, про зустріч з ким мріяв, як переходив Збруч.

Потяглися одноманітні, сірі дні. Темрява й тиша гнітили, вимотували нерви.

Дозорець, кацпчук Арбузов на кожну спробу забалакати хоч би шепотом, щоб почути людський голос — лише пророблював свої маніпуляції пальцем коло уст і носа. Другий, кацапчук Котельников, — робив німу жакливу міну й загрожуючи кивав пальцем.

Двері відмикалися три рази. Рано дозорець забирав відро — «парашу» і подавав півфунтову пайку хліба та бляшанку з під консервів чистого окропу. На обід що дня подавав ту саму бляшанку ріденької пісної зупи звареної з сильно стухлого пшона^[3]. У вечері знову бляшанка окропу.

Хліб з'їдався відразу, не заспокоюючи голоду. Від пшонинки бурчало в роздратованому шлункові. Дужий організм вимагав їжі. Хмара чув, як з кожним днем падав на силах. Від кілька хвилинного ходження по камері — закручувалося в голові.

Все довше пролежував на тапчані гамуючи думками крик голодного тіла.

Кілька разів викликали опівночі на допити. Відповідав одно: нікого й нічого не знаю. Говорити на суді проти свого сумління і переконань — не буду. Розстрілюйте.

Дошкуляла по дратована на допитах папіросами звичка. Шалено хотілося курити.

Не втерпівши попросив раз на мігах дозорця, щоб дав покурити папіроса. Отримав німу відповідь складену із трьох пальців. Був лютий сам на себе, що напросився на приниження.

Часом у вечері, голодним вовком завивала коло тюрподу спеціально улаштована авто-сирена. Клацали вихідні двері. Стукав засов найближчої до них камери. Вночі знову стукали двері. Чулися кроки, лайка, часом крик або плач. Здогадався, що то привозили і забирали на розстріл смертників.

Одного вечора, коли сирена понуро завилала на вулиці, камера несподівано відчинилася. На порозі став ніколи не розмовляючий дозорець із задоволеним усміхненим обличчям.

— За смертниками до тюрми поїхали... Ти на авті не проїдешся... Ми тебе звідци заберем... Хочеш закурити?

— Ні.

Замкнув двері.

Через пів години знову почулося виття. Лязнули вихідні ґрати. Кроки наблизилися до шостої камери. Шелеснув ключ. На порозі став вартовий комендант Рубцов із револьвером в руці і

пропустив до камери двох молодих селянських хлопців зі скрученими назад дротом руками.

— Сідай, ти в цьому куті, а ти в тому! Як підведеться котрий — тут кулю дістане!

Один із хлопців несміливо обернувся до Рубцова.

— Товариш комендант! Мені на сторону треба...

— Валяй в штани!

Задоволено засміявшись від свого «дотепу», Рубцов обернувся до Хмари.

— Можеш через них бабуні на той світ поклін передати... Най тобі місце приготує...

Двері замкнулися.

При скупому світлі брудної електричної лямки Хмара приглянувся до хлопців.

З змертвілими, зблідлими обличчями непорушно сиділи по кутках.

— За що ви, хлопці?

Молодший неначе прокинувшись заперечуючо замотав головою.

— Нізащо... Ой — нізащо!..

Старший, гарний брунет, мотнувши головою, відкинув з очей кучеряве чорне волосся.

— Покинь Стьопа!.. Все рівно вже...

Багринівські ми... У Гальчевського в повстанчому загоні були... У двадцять другому році комуніста з Винниці піймали... Пожалували — не вбили. Дали двадцять п'ять нагайок і нагнали. Тепер він нас упізнав в місті й арештував з міліцією. Наговорив того, щой не було. Присудили до розстрілу. Тепер — от... привезли...

Молодший поклав лице на піднесені коліна і зайшовся плачем.

— Мамусю моя, бідненька моя!.. Рідненька моя!.. На когоч я тебе одну стару покидаю?!..

Товариш нервово рухнувся в своєму куті.

— Покинь Стьопа! Не заводь... Все рівно вже... Нічого не допоможе...

Поклавши голову на стіну, засмученим поглядом подивився на Хмару.

— А вмирати не хочеться — ой не хочеться... Весна починається... Зазеленіє все... Ліс... Поле... На вулиці хлопці з дівчатами співатимуть... Моя вийде... а я вже гнити буду... Ех! — хоч би ще рік пожити...

Притихнувши було Стьопа знову зайшовся плачем...

— Старенька моя — рідна моя!.. Хтож тобі з'оре — хто

засіє?!..

— Покинь Стьопа!.. Люди допоможуть — знають за що ми погинули...

Хлопець перестав причитувати і уткнувши голову в коліна, розпучливо, півголосом заводив на одній ноті.

Товариш його вилаявся й підвівшись з кутка став нервово ходити по камері рухаючи перетягнутими дротом, до чорного розпухлими, руками.

Засувка тихо піднеслася і в вирізку просунулася довга люфа «мавзера».

Зауваживши її, хлопець став проти вирізки.

— Ну — стріляй! Чорт тебе бере — стріляй тут — не все рівно?!..

Постоявши якийсь час, знову почав ходити. Люфа тихо, гіпнотизуючи поверталася вслід за його рухами.

Хлопець якийсь час скося поглядав в її бік, потім втягнув голову в плечі й мовчки сів в своєму куті.

Коло одинадцятої в ночі, на порозі станув Рубцов з вома дозорцями.

— Ну, хлоп'ята, давайте свої гарбузи під кулю. Ти, храбриший, — ходи перший!

Підвівся і мовчки пішов.

Стьопа, розкривши скривлено уста, застиглим поглядом дивився йому услід. Продовжував дивитися в ту саму точку й тоді як двері вже замкнулися.

За кільканадцять хвилин — знову стукнув засув.

— Ну, маленький, ходім — до мами тебе заведем. Ставай — чого дивишся?!

Стьопа сидів неповоротно, якимось здивовано придивляючись до чекістів.

Коли стали наближатися до нього — звисив голову і повалився на підлогу, стративши притомність.

Арбузов відтягнув його за ногу на середину камери й вдарив чоботом у бік.

— Ставай — не роби фіглів!..

Рубцов з другого боку копнув в обличчя. З уст вибіг струмок крові, але Стьопа не рухався. Котельніков засміявся.

— Диви! Мліє, як паненка... Зараз я йому одеколону дам понюхати...

Вхопивши з кута смердяче відро — кібель вилляв усе з нього хлопцеві в лице.

Стьопа зідхнув і розкрив здивовано очі.

Підхопивши під руи, дозорці потягли його з камери зів'ялого, заплітаючого ногами.

Рубцов, виходячи останнім, вишкірив до Хмари зуби.

— Тебе теж треба буде так тягнути, чи сам підеш?..

Хмара лежав на тапчані й думкою проводив Стьопу.

Стукнули грати вихідних дверей... Подвір'я... Прохід у колючому дроті... Гараж... Задня стіна з піском за дошками... Лицем до неї ставлять Стьопу що хитається... Рубцов наближає до потилиці рушницю... Постріл... Череп злітає...^[4] До дощок прилипають бризки скривавленого мозку... Тулуб падає поруч товариша — а у того чорні кучері зліплені червоно-білою кашою покривають обезформлене обличчя... «А вмирати не хочеться — ой не хочеться... Зеленіс ліс... Поле... І моя вийде... А я...»

Холодним вужем лізе в мозок Хмари друга думка. Йде зі скрученими дротом руками... він... Хмара... Ганок... Прохід... Гараж... Стіна перед очима... Постріл... Розприскується мозок... Бараном... Зі зв'язаними руками...

У всіх клітинах, у всіх атомах тіла розлягається нечутний крик протесту. Не хочу!.. Виходу!..

Зірвавшись із тапчана оглянув двері, стіни, грати... Закрутилося десятки плянів утечі — один від другого абсурдніший.

До дверей знову наблизилися кроки. Стукнула колодка... Рубцов з розсіяним обличчям з нервово бігаючою в зубах папіросою... У Арбузова руки і кінець носа в крові. Від носа на щоку простягся мазок крові зроблений рукою... У котельнікова в руках кавалок телефонного проводу.

— Ну, отамане, давай руки назад.

В серце вдарив холодний струмок. Що це?! Невже — кінець?.. Став з погаслим поглядом. Дозорці вхопили руки й скрутили їх назаді проводом. Почувши себе без рук, Хмара стиснув зуби. Ех дурень! Було кинутися і загинути в боротьбі, а не бараном... Хоч би очі котромусь вибив!..

Рубцов весело поляпав по плечі.

— Ну, браток, прийшла й твоя година...

Хмара криво усміхнувся.

- І без суду?

Рубцов засміявся.

— На чорта нам суд — час дурно марнувати... Ми тебе — під час утечі — зрозумів? Вели на допит — а ти кинувся утікати... А ми тебе «шльопнули» і все в порядку... Ну — рухай!..

Блиснула думка — не йти. Най беруть силою... Почують інші в'язні... але в ту ж хвилину все тіло обгорнула глибока апатія. Та чи не все одно?! Раніше — чи пізніше...

Твердим кроком переступив поріг камери. Котельніков, який мав джур, замкнув за ними вихідні двері. Арбузов взяв у ганку з

кута французьку коротку карабінку й нибив її на гостро. Перейшли дворик тюрподу і йшли між будівлями до головного будинку.

Арбузов доторкнувся холодною люфою до потилиці.

— Можна тут...

Рубцов, який йшов збоку, тримаючи мавзера коло вуха, стукнув ним по люфі карабіна.

— Ні. Далі... В проході до воріт...

Хмара йшов вичікуючи стиснувшись.

Якось дивно лоскотало те місце, де голови торкалися люфа карабіна, неначе хтось м'яким пером свердлив там діру.

По всьому тілі бігали млосні струмочки, які прагнули — але невідомо — чи продовжити, чи скоротити це вичікування товчка, що мав перекинути за таємну межу буття й небуття, а в мозку, як на сміх, крутилися дурненькі образки дитинства. Коли порівнялися з проходом між будинками, який вів до головних воріт, — Арбузов знову доторкнувся люфою.

— Одійди, комендант, а то заляпаю...

Рубців голосно засміявся.

— Покинь, Арбузику... Шльопнем, як назад будем вести.

Увійшли до секретно-оперативної частини й розв'язали руки.

— Машеруй у кабінет до товариша Галіцького!

Начкро зустрів привітливо.

— Я, товариш Харченко, зараз не маю часу багато з вами балакати. Викликав тільки, щоби подивитися, як ви себе почуваєте. Виглядаєте не дуже добре... Не надумалися ще?..

Хмара понуро мовчав.

Галіцький взяв зі стола револьвер і почав ним гратися.

— Переконувати та уговорювати я вас більше не буду. Ідеї — на бік. Ми пропонуємо вам звичайну комерційну комбінацію: життя — за кілька слів на суді. Може ви думаєте, що ми не дотримаємо слова і після того суда все таки вас розстріляємо? Для нас — це не було би вигідним. На такому суді ми мусимо показати себе «ліберальними». Ви — не останній... Як що будемо судити вас за замкненими дверима — річ інша... Зрештою — ми можемо покінчити з вами кожної хвилини без всякого суду. Скажу — і вас застрілять у підвір'ї «при спробі тікати». Захочу — застрілю вас отут в кабінеті «при спробі напасти на мене». Крім всього, ми послали до колегії ОГПУ на затвердження нашу постанову про розстріл вас. Через тиждень — два, зможемо забрати до гаражу без всяких церемоній з судами. Як що ви порозумнішаєте — ми це анулюємо і улаштуємо прилюдний суд. Маєте ще час — можете надумуватися. Здійснити нашу умову можна лише тоді, як я побачу, що ви порішили вже міцно. Нам

нецікаво зібрати людей для того, щоби ви викинули якогось коника. Крім того, на такий суд нам потрібна для вас декорація. Потрібні ще люди. Мусите їх дати. Одного вас судити на прилюдному суді нецікаво. Поки що — до побачення.

Начкро натиснув під сукном на столі гудзик. На порозі став вартовий комендант і три червоноармійці.

Відпровадили до тюрподу як звичайно.

Тієї ночі Хмара вже не спав.

Та в камері № 6 було вже два Хмари.

Той, що містився в першому говорив:

Хочу жити! Треба рятуватися поки час. Галіцкій каже правду. Розстріляти мене тоді — їм не буде рації. Буду в тюрмі... Буду мати досить хліба, якусь зупу й кашу. Не буду голодний. Буду жити надією на втечу, на волю і помсту. Буду ще боротися за волю Батьківщини... Побачу ще Україну вільною...

Та другий Хмара — іронічно хитав головою: Дурню-дурню!.. Бачив кого й за що розстрілюють, а тебе помилують?.. А як і помилують — то розумієш що хочеш зробити?! Розумієш, що ти хочеш сказати селянам, яких сам підбурював до боротьби, яким через тебе палили хати та які все таки вірили тобі, переховували, ризикуючи своїм життям, йшли на твій заклик в боротьбу й гинули во ім'я тої Ідеї, яку ти тепер хочеш прилюдно оплювати. Якою ганьбою покриєш ти в їх очах своє ім'я! А що скажуть товариші, за кордоном! Довідавшись — з огидою відвернуться і занесуть тебе на листу зрадників. Живим тебе вже все рівно вороги не випустять з рук. Не зможеш ні кровю їх змити з себе плями, ні виправдатися. Так не краще вмерти з гордо піднесеною головою?!

— Ти вже забув як вмиреш?! Хто вшанує тебе за це? Забудуть як забули вже тисячі...- відкликався інший Хмара й починав викладати свої аргументи. Без кінця сперечалися два в одному. Та коли в щілини вікна пробилося денне світло — в камері був вже один, той самий Хмара: ідеї і чести за життя не продам... Розстрілюйте.

Минали дні й тижні. Що кілька днів у Хмариній камері були смертні «гості». Сиділи три-чотири години і йшли туди, — звідки нема повороту. Кожний інакше дивився смерті в очі. Одні молилися, другі ридали, треті були понуро спокійними. Були такі, що божеволіли в останні години. Та від всіх Хмара чув одно найщиріше бажання: Жити! Ще хоч рік... хоч місяць... хоч один день...

Вони заражували цим бажанням його душу. Отруювали цим словом йому мозок.

Одного ранку, після розстрілу двох мужчин та жінки, що цілий вечір ридала й реготалася б'ючись в істериці коло Хмариного тапчана, — до камери зайшов Галицькій.

— Ну, як поживаєте, товариш Харченко? Щось ви зле виглядаєте... Певно годують вас не дуже добре?

— Хіба ви не знаєте...

Начкро легенько усміхнувся.

— Як ви до нас — так ми до вас...

Н-н-н-у — нічого. Я скажу щоби вам дещо приносили. Треба вас перед смертю трохи поправити... Одержали вже постанову колегії з Москви про ваш розстріл... Та маємо час — спішити нікуди. Потреба в тому, що ми вам пропонували, помалу відпадає. Внутрішнє положення України складається так, що ми можемо обійтися без комедій. Та посидьте ще — може щось цікавого для нас пригадаєте собі. Може почитати маєте охоту? Можу вам цю книжечку покинути — я як раз її скінчив. Арбузов! Вкрути сюда яснішу лямпку а на день давай гасову.

Кинув на тапчан московський переклад якогось легкого французького роману, змонтованого з кохання, вина та смачних вечер.

Через годину Арбузов приніс розкішне снідання в посуді ресторану «Уніон». Білі серветки... В термосі була чорна кава з лікером. Поклав на тапчан сотку дорогих папіросок і сірники.

Такий самий був обід та вечера. То саме в наступні дні. Найкращі дання — вибагливо змінилися. Оба дозорці ввічливо й «приємно» балакали, давали читати газети.

Через тиждень — Арбузов зайшов до камери і мовчки забрав коробку з папіросами, сірники, кавалок білого хліба, який залишився від вечері, книжку.

— На що ви це забира...

Дозорець, суворо виваливши очі, мовчки різнув себе пальцем по язичку й приклав палець до носа. Знову пів фунта гливого

чорного хліба і окріп. Знову смердяче стухле пшоно. Забруджена матова лампка — пішла на своє місце. Знову тиша й темрява...

Тягнулися дні та ночі. Ніхто не приходив. На допити не викликали. Все частіше думав над словами Галіцького, що те, що вони йому пропонували — вже для них непотрібне. З темного кутка душі вилазив жаль і злість на себе. Хотілося їсти. Тупо-в'їдливий біль голоду запановував над всіма почуттями, відганяв на бік всі думки й бажання. На перший день після «зміни» не міг проковтнути смердячої пшонинки. На другий присилював себе. На третій жадібно сьорбав огидну юшку, вибирав пальцем із дна пшоно, а шлунок інтимно сполучившись з мозком, викликали перед очі смачні обіди і вечері.

Були хвили, в які почуття голоду перемагала мрія про волю, але не куплену ціною зради, а видерту власними руками. Ночами, припавши до маленької дірочки зробленої у дверях нижче вирізки (для підглядання), не тільки слухом, а всіма нервами, тим шостим чуттям, яке вироблює небезпека, — вивчав життя тюрподу. Привчився чути нечутні кроки дозорця. Безпомилково відгадував, де він знаходиться. Міська електровня давало світло лише до першої години ночі. По першій тюрпод поринав в абсолютну тьму. Лише коло вихідних дверей висіла гасова лампа.

На дворі було вже тепло. Під час останніх викликів на допити — бачив в ганку, за ґратами вихідних дверей ліжко і столик. Дозорці вартували по дванадцять годин. Оглянувши увечері камери — виходили й лягали в ганку.

Після першої, що деякий час, клацала вихідна решітка і дозорець нечутно йшов попід камери. Присвітивши у вирізку електричним ліхтариком, оглядав камеру і йшов до наступної

В одну з ночей, в голові Хмари зародився план утечі менш фантастичний від попередніх. Тюрпод був зроблений з приватного будинку. Двері залишилися звичайні дерев'яні з «фільонками». Вирізати одну долішню фільонку, вилізти після першої в коридорчик й причаїтися за рогом — зачекати доки дозорець зайде оглядати камери... Пропустивши коло себе — вхопити ззаду за горло... Револьвер і ключі... В ганку, коло ліжка французька карабінка, з якої розстрілюють...

Кругом тюрподу стоять на стійках червоноармійці... Алеж ніч... За дротом відразу сади... Зброя в руках... Все було таке просте і здійсниме... Лише... чим вирізати діру в дверцях?! Покалічив собі пальці, дряпаючи дерево нігтями... Пробирав малесеньким кавальчиком скла, знайденим на вікні... Переконавав себе, що мусить щось придумати... Коли мрія про втечі блідла — мозок знову шукав виходу, то в «прилюдному судові», то... в смерті з гордо піднесеною головою.

Одного вечора, задрімавшого Хмару розбудило довге виття сирени від'їжджаючого авта. Цей звук завжди вбивав в його мрії і викидав в обійми понурої безнадійності. Майстер, який вкладав цей багатотонний «спів» на всіх нотах гами в уста сталі — мусів бути добрим знавцем музики смерти. Це було жадібне виття зграї голодних вовків, що оточили серед поля безбороггу дитину, розпучливий крик жертви про рятунок та огидний сміх гієни над трупом — в кінцевих акордах...

За пів години в тюрподі були нові смертники, лише до шостої камери їх не дали.

Коло одинадцятої Хмара скоріш відчув як почув, що до його дверей тихо підкрадається кілька чоловік.

Тихий шелест ключа і на порозі стануло трьох червоноармійців з скерованими на його груди рушницями. До камери зайшов Рубцов з обома дозорцями.

— Руки назад!

Хвилина замішання й потім знову жаль та лють на себе.

— Ех — дурень! Знову дав себе зв'язати... Це вже певно — за постановою колегії...

Вийшли в коридор і стали коло камери № 8 — останньої перед вихідними дверима.

Котельніков відімкнув її.

— Виходь!

З камери вийшли молодий ще чоловік і жінка з гарним інтелігентним обличчям.

Руки в обох були зв'язані.

— Ставай один за одним! Випускай Котельніков!

— Це ви вже нас розстріляєте? — тихо запитала жінка надщербленим голосом.

Рубцов засміявся.

— Ні — спати тебе разом з чоловіком покладемо...

Коло ганку обабіч кожного стануло два червоноармійці. Шість багнетів нахилилося, торкаючись тіла.

Попереді йшов Рубцов. За ним Хмара, жінка, потім третій смертник. Позаді Арбузов зі своєю французькою карабінкою.

Тепла літня ніч дихнула на лице ласкавим повітрям. Хмара з під лоба глянув на повний місяць над садами. За деревами сильний дівочий голос співав якусь знайому пісню... Десь зовсім близько голосно сміялася якась пара, перебиваючи одно одного веселими викриками...

Гаряча хвиля стиснула отаманові горло.

Жити! — крикнуло щось у грудях.

— Ох — як хочеться жити... — неначе луна на той «крик», почувся за ним приємний низький голос «смертниць».

— Що за балачка!? — обернувся з московською лайкаю Рубцов, махнувши револьвером.

Прохід у дроті. Кількадесят кроків... Широко відчинилися двері до гаражу... У першому переділі, коло столика під сильною електричною лампою, Галіцкій та помішник губ прокурора — жид Сталов. В куточку стояв з карабіном фірман ГПУ — мадяр Сабо.

Червоноармійці станули кордоном від дверей. Коли смертників підвели до стола — Сталов витягнув з течки кілька папірців.

— Громадянин і громадянка Оніщенко! Вам присуд вже читали... ну та прочитаю вам ще раз...

Взяв друкований папір й почав в московській мові з легким жидівським акцентом.

«Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Подільський губсуд, по надзвичайній сесії, у своєму законному складі, під головуванням начальника губ. ГПУ т. Ліплевського, при членах: начкро губ. ГПУ т. Галіцкому та членові Губсду т. Берманові, розглянув на закритому засіданні справу гр. — н Андрія та Катерини Оніщенко, походячих з м. Києва, що займалися учительством в початкових школах, по обвинуваченні їх арт. 58 та 76 через 17, карного кодексу.

... Знайшов:.. Приймали активну участь у боротьбі українських підпольних контр-революційних організацій, що ставили собі за ціль відізвання України від ССРСР, шляхом переховування у своєму мешканні ховаючихся від Чека та Політ — бюра членів повстанчих комітетів і ватажків розбитих червоними частинами повстанчих й партизанських загонів...

...До початку травня 1924 року, учителюючи в селах подільської губернії, виховували в шовіністичному, ворожому до світської влади духові дітей, навчаючи їх противодержавних деклямацій і співів та плекаючи в них любов до самостійної кулацької України...

...Постановив: з огляду на ідеологічно соціальну ворожість обвинувачених до влади працюючих мас України — примінити до них найвищу міру соціального захисту — розстріл.

Присуд може бути об жалуваний до найвищого Суду УССР на протязі 24 годин від об'явлення.

Голова: Ліплевський. Члени: Галіцький і Берман. Секретар: Зільберман».

Жінка закрила уста й ковтнула повітря.

— Алез... ми подали касацію... ми ж переховували лише

двох... і не знали навіть, хто вони...

Сталов іронічно усміхнувся.

— Алеж... «переховували»?! — отже — знали... Вашої касації до найвищого суду надзвичайна сесія не пропустила. Це є її право передбачене законом.

Отже тут ще є затвердження присуду найвищим судом, якому ми самі присилаємо кожную таку справу. Порушення процесуальних приписів при розгляді вашої справи — найвищий суд не знайшов...

— Алеж. голова суду й один член, нас допитували, затверджували слідство, розписані на акті обвинувачення...

Прокурор перекинувся усмішкою з «членом суду» Галіцкім.

— Склад суду був законний. Отже... ви подавали ще телеграму про помилування до всеукраїнського старости...

Так от тут... «Розглянувши... з огляду на важкість злочину і соціальну небезпечність засуджених — прохання їх залишити без наслідків. Голова ВУЦВК Петровський. Секретар Буценко.»

Жінка засмучено, з любов'ю глянула на свого чоловіка, який стояв здвигнувши брови, міцно затиснувши уста.

Прокурор обернувся до Хмари.

— А ви засуджені по лінії ГПУ... Вам товариш Галіцкій прочитає постанову колегії...

Галіцкій «Ласкаво» усміхнувся Хмарі й взяв зі стола папірець.

«Колегія об'єднаного ГПУ, в складі голови т. Дзержинського, членів т. Менжиїнського та Ягоди, розглянувши...постановила: Харченка Семена Васильовича — розстрілять.»

Прокурор склав до течки папери.

— Ну — здається все... Можна закінчувати...

Жінка нервово здригнула плечима.

— Товариш прокурор! Дозвольте нам з чоловіком перед смертю поцілуватись...

Галіцкій з усмішкою підняв руку.

— Не спішіть... Ми ще вас роздягнемо... Голими смачніше собі поцілуєтесь...

Прокурор зареготався. Всі усміхнулись.

Арбузов розв'язав смертницю руки.

— Ну — роздягайся! Тільки живо і все скидай, до останньої шматки.

Зняковіла жінка стояла, не рухаючись.

— Е — та я бачу — ти бариня! Покоївки тобі треба...

Шурпнувши застіжки, став роздягати жінку. Знявши сорочку і панчохи — знову зв'язав їй руки.

Потім проробили ту саму операцію з чоловіком, який палахаючими від ненависті очима слідкував за роздяганням

жінки.

Рубців глянув на Галіцького.

— Отамана розв'язувати?

Той усміхнувся.

— Розв'яжи... Може вхопиш по зубах... най іде так!

Прокурор рухнув бровами.

— Буде трохи «недотримання приписів...»

Арбузов розщепив Хмарі пояса.

— Ну штани з підштанками та чоботи я здійму, а решту — потім стягнем...

Поки Арбузов возився з Хмарою, жінка наблизилася до чоловіка і поклала голову йому на плече. Він наблизив свої уста до її. По лиці його побігли груб сльози.

— Прощай Катю...

— Прощай Андрію...

— Можете не прощатись — усміхнувся Галіцькій — в одну яму підете...

Арбузов з сяючим від задоволення калмицьким обличчям — закрутив головою.

— О — ні, товариш начальник! Я її з отаманом положу, а чоловіка — набік!

Очі жінки злякано закруглилися.

— Я вас прошу! Не робіть цього...

Вся зграя зайшлася голосним реготом.

— Ну — досить! — стукнув Галіцькій рукою по столі — давай у той переділ!

Наступний переділ гаражу, була зацементована кругом кімната. Цементна підлога нахилена трохи вперед і до рівчачка на середині, по якому кров розстріляних збігала до старого клозету. На пів метра від задньої стіни стояла дощана загородка, за якою був пісок. Дощки на середині були подіравлені кулями й заляпані темними плямами.

Смертників поставили в чергу коло правої стіни: з переду Оніщенко, потім жінку, потім Хмару.

Рубцов підійшов до «стенкі», закрив до карабіна набій і кивнув Оніщенкові пальцем. Той оглянувся, мовчки кивнув головою дружині й пішов до Рубцова.

— Ставай лицем до стіни! Ближче!

Жінка глухо застогнала і замкнувши очі поклала назад себе голову на плече Хмари. Сотні шматків почувань та думок вихром крутилися в цю хвилину в голові отамана і одною з них, смішною й дикою в цім положенні — був жаль, що ніколи вже не притисне до грудей жіночого тіла, ніколи вже не вип'є радощів кохання...

Глухо вибухнув постріл. Чашка Оніщенко злетіла з голови і,

вдарившись до дощок, ляпнула на них новими плямами.

Хмара почув, як на його лице впали теплі бризки. Жінка, жадібно хапнувши повітря — зсунулася по йому на підлогу.

Рубців відсунув ногами труп Оніщенка під стіну й вхопивши її за ногу, — виволік на середину.

Піднявши за руку, копнув чоботом в груди.

— Вставай! Нема часу в об мороки гратися!

Жінка не рухалася.

Прокурор підійшов і порухав черевиком лице смертниці.

— Бий так — лежачу...

— Не можна — усміхнувся Галіцкій — куля від цементу рикошету дасть...

Рубцов нахилився й витягнув гребінь, розпустив довге розкішне волосся. Намотавши його на руку, перекинув непритомну жінку вдаром ноги в живіт. Підтягнувши по підлозі до стіни підняв за волосся голову від землі, лицем до дощок, і моргнув Арбузову.

— Валяй!

Арбузов став на коліно й приклав свою карабінку до потилиці.

Волосся разом з черепом підскочило і лишилося в руці вартового коменданта. Сіра маса мозку бризнула йому на ноги та дошки.

Витерши волоссям чоботи, Рубцов шпурнув череп під стіну на Оніщенка. Відсунувши ногами свіжий труп до першого — нахилився й голосно плеснув мертво жінку по повному бедрі.

— Пропає верстат!.. Ну, отаман, — обернувся він до Хмари, — підходь...

Хмара зробив кілька кроків і став мало не торкаючись обличчя заляпаних дощок.

Проти правого ока, на дошці висів чималий кавальчик мозку.

Чому він не падає?.. — засвердлила мозок думка.

Позаді хтось щось балакає. Ляснув затвор Рубцового карабіна... Шкіру на голові обпалив гарячий подих пострілу... — Чому я не падаю?.. — засвердлила друга думка.

Десь здалека донісся веселий голос Галіцкого, котрий поклав йому руку на плече.

- Ідіть, товариш Харченко, до своєї камери. Це я тільки познайомив вас з тим — що вас чекає...

* * *

Були ще «зміни» ... Коли Хмара впав в глибоку апатію, підчас

якої чоловікові зовсім однаково, що з ним буде — накро, відповідною грою, постарався вивести його з неї на протязі трьох-чотирьох днів і вернути йому жадобу до життя, але вже на ступінь в нижчій формі.

Коли кінчилося пів року заточення в тюрподі, в камері № 6 вже не було отамана Хмари, душа якого горіла величною ідеєю, який во ім'я неї — з одвертими очами йшов на зустріч небезпеці й смерті, що в боротьбі і крові шукав ліків на біль за долю Нації. Його вбила тиша, темрява, голод, щовечірнє нудне дождання смерті... Його добило непоборне, болюче бажання жити тих, що йшли на смерть через його камеру... В камері № 6 залишився чоловік-тварина, який хоче їсти, жити й розмножатися.

* * *

В одній із ночей Хмара сидів в кабінеті Галіцького і називав хлопців, які приймали участь разом з ним в повстанчій боротьбі й залишилися дома.

Переглянувши записане, Галіцький скривився.

— Я бачу тільки п'ять чоловік, яких можна посадити на лаву підсудних. І на тих ви не даєте більш-менш солідного матеріалу...

— Ті, що робили щось більше — за кордоном...

Галіцький прищурило око.

— А чому ви нічого про Яблонівського не кажете?

— Про якого Яблонівського?

— Покиньте удавати дурня — це вам не до лица. Яблонівський... учитель, котрий вам багато допомагав під час повстанчих операцій, якому ви передали листа із-за кордону перед своїм приходом, щоби він підготував вам ґрунт...

— Я від 1922 року не знаю де він і що з ним...

— О — не турбуйтеся... Він в сусідній з вами камері, а лист ваш — ось — у мене в течці... Ну, а про Іваніва — скажіть мені щось?

— Який це Іванів?

— Не пам'ятаєте?.. Молоденький хлопець, котрий з вашого доручення в 1921 році служив у нас в Чека. Висланий на операції у ваш район, — віддав вам у руки групу чекістів, яких ви порубали у лісі... пригадуєте?

— Він за кордоном... працює кельнером...

— Він недалеко від вас... в тюрподі... Ви його письмо знаєте — ось протокол допиту підписаний ним учора...

Хмара втягнув голову в плечі.

Галіцький піднісся й через стіл поклав йому руку на плече.

— Ви зараз думаєте, що ми вас все рівно розстріляєм... Не турбуйтеся... Я це все знав і тоді, як перший раз балакав з вами... Колиб на ваших руках не було нашої крові, — то ви не уявлялиби для нас ніякої цінності... Ваш суд мусить збілянсувати наші рахунки... Ми свого слова дотримаємо. Можливо, що засудивши вас на кілька літ для форми, — переведемо вас до Харкова і звільнимо, як що ви погодитесь щиро працювати з нами. Будете собі з Тютюнником. Але ми мусимо забезпечити себе, що ви не втічете знову за кордон...

— Після того суду, дорога за кордон мені буде відрізана

— Згоджусь. Та на всякий випадок перепишете своєю рукою одного листа, якого ми відішлем по належності. Можете дописати, що схочете, виходячи «із своїх сучасних поглядів» — розумієте? — Харченко! — закликав він з другої кімнати Харченка-чекіста — у тебе готово там все?

Харченко приніс і поклав на стіл друкованого на машинці листа.

Галіцкій підсунув його до Хмари враз з пером та чистим папером.

Хмара взяв листа й став читати. Стрічка за стрічкою впивалися в серце отамана нові голки...

Лист від нього до головного Отамана Петлюри, в якому він, Хмара, признавав, що вся боротьба під національним прапором була шкідливою і ворожою для українського народу, й закликає головного Отамана до повного припинення її. В тому листі він стверджує, що всі балачки в закордонній пресі про звірства большевиків на Україні, про визиск України Москвою — гола брехня. Совітська власть на Україні це — правдива влада самого Українського народу, який почуває себе щасливим під її проводом.

Хотілося зімняти листа і кинути в лице Галіцкому. В мозку промайнуло кілька образків з недавнього минулого... Підсунув до себе чистий папір й став переписувати. [5]

Під осінь до тюрподу посадили коло чотирьохсот сіоністів — молодих жидівських націоналістів.

Камери були заповнені до неможливого.

Хмара сидів вже у пятій, бо у шостій був «абсолютно ізольований» полковник Дігтярів, якого привезли з кордону з дружиною і двома дівчатками.

Камера була сухіша і ясніша. Отримував вже фунт хліба, часом додатково кавалок білого та ковбаси. Іноді трохи цукру і тютюну. Після того, як «договорились» з Галіцкім — два рази денно виводили на кілька хвилин на двір.

При переформуванні камер з прибуттям сіоністів, до п'ятої камери посадили ще й проскурівського жида-пачкаря Бенчика Кур'єра, який заплутався на кордоні в якісь «делікатні справи» й теж дожидав розстрілу, та одного із ватажків сіоністичної молоді — Льову Кацмана.

Утрюх час збігав легше. Бенчик, котрому Галіцький на першому допиті викрутив (скалічивши на ціле життя) і попик папіросою полові органи, — все охав, що його розстріляють, та в голос мріяв про втечу!

Льова, серйозний, ідеалістично успокійлений хлопець, відносився до Хмари з повагою і співчуттям. Сіоністів, при прибутті їх до тюрподу, обшукували не дуже старанно, й на другий день, отримавши хліб, — Льова витягнув з кешені міцного складного ножа.

Серце Хмари здригнулося: ніж!.. Те чого бракувало для здійснення того пляну втечі.

Через кілька днів присів до хлопця.

— Льова! Віддайте мені свого ножа.

— Так можете вживати його, коли схочете.

— Вас може переведуть до в'язниці або іншої камери. А мені може він вирятуює життя...

Льова мовчки витягнув і віддав Хмарі ножа.

Уживав його якнайобережніше, щоби не помітив дозорець.

Мав чим вирізати «фільонку», але була й нова перепона. — Не був сам у камері!

Бенчик не спав ночами і сам носився з абсурдними мріями про втечу.

Можливість здобути волю та життя, обминувши той болючий прилюдний суд — знову будила в Хмарі духа. Мозок заповнився лише цією думкою. Очі невдержно притягла до себе «фільонка». Револьвер і ключі в руках... Відімкне камеру № 8, в якій сидить,

знайомий, теж кандидат до гаражу, з котрим випадково порозумівся через в'язня, що приходив мити камеру. У двох відімкнуть вихідні двері... Карабінка... Як не вдасться непомітно проскочити поуз стійкового на подвірі — буде ще рушниця... Через дріт — в ніч... До кордону сто вісімдесят кілометрів...

Серце то завмирало, то пускалося шаленим чвалом. Пробігло пару тижнів. Сіоністів за винятком ватажків відправили з тюрподу до в'язниці. На дворі похололо. Перепадували дощі. Ночі стали темні, безмісячні. Боявся пропустити їх.

Однієї ночі, коли по щитові вікні сік дрібний дощ — сів коло Кур'єра.

— Бенчик! Я сьогодні буду тікати.

— Ой... я з вами...

— Бенчик... злякаєшся...

— Ой — ні! Чи я раз через границю ходив!.. Чи раз по мені стріляли!..

— Ну — гляди...

Сказали Льові. Хлопець на хвилину задумався.

— Бажаю вам щастя... Мені тікати нема розрахунку... Але я можу «спати, нічого не бачити не чути»...

Коло півночі вухо Хмари жадібно ловило на коридорі кроки дозорця. Вийшов на ганок...

Став на коліна й запрацював ножем...

Згасло світло... Тихо стукнули вхідні двері... Ліг на тапчан і «захрапів»... На другому тапчані, трясучись всім тілом, «храпів» Бенчик.

По камері слизнув сніп світла ліхтарика. Обійшовши камери, — Арбузов знову вийшов на ганок.

Знову, мишою, тихенько заскрипів ніж.

Через якийсь час «фільонка» хруснувши, вийшла з рамів і знову стала на своє місце.

Карта викинута на стіл...

А що як загубиш себе цим? — писнув з кутка душі голос, та буйна хвиля іншого чуття захлиснула його.

Намацав в темноті Кур'єра.

— Бенчик... Вилазимо без чобіт та верхньої одежі... Як упораємся з дозорцем — Льова подасть їх нам у діру.

— Ну-ну... — зацокотав зубами Бенчик. — А як не встиємо захопити?.. Вже зимно... дощ іде... перестудитися можна...

— Не бійся — встигнемо... А що дощ — то це добре. По перше небо захмарене... темніше... По друге — пси сліду не знайдуть...

Я вилізу перший і стану за поворотом в наш коридорчик. А ти вилазь та ставай за рогом цього коліна. Як я візьму дозорця за

горло й почуєш, що він борикається — підбіжиш на поміч. Тільки як почуєш, що він зайшов — ані шелесни!

— Ну-ну... — дзвонив зубами Бенчик.

— Або знаєш що? — лишайся в камері. Я як скінчу все і відчиню двері — прийду за чобітьми й за тобою.

— Ой — ні! Я тепер вас не покинуся. Ви його за горло — а, я за руки...

Хмара стиснув руку Льові і лігши на підлогу прослизнув боком в діру.

Бенчик поставив коло діри свої чоботи та пальто і теж виліз на коридор. Потім вклав руку назад й витягнув за собою пальто і чоботи. Взявши їх під пахви пішов на шпиньках по під стіну. Дійшовши до рога, обережно виставив голову. Було темно і страшно. Було чути, як в камерах важко дихали сонні в'язні. Хотілося відшукати Хмару й стати поруч. Алеж... він казав, щоби стояти тут... Трясучись всім тілом, став спершись плечима на стіну. Роками тягнулися хвилини.

Непомітно висунувся з під руки чобіт і гупнувши впав на підлогу. Похапцем нахилився щоби піднести й випустив другого. Два туки розрубали мертву тишу тюрподу.

На ганку схопився з ліжка дозорець.

— Хто там ходить?!

Кров застигла в жилах Бенчика, та в туж мить, схопивши чоботи — побіг до камери. Вкинувши одержу — прожогом кинувся в діру. Та проклята діра стала такою вузькою! Шарпнувшись — голосно гримнув дверима.

— Хто там?! Відкликайся — стріляти буду — донеслося від вихідних дверей.

Видершись з діри, напівмертвий Бенчик заклав на місце фільонку і впавши на тапчан «захрапів».

Причаївшись за виступом стіни, Хмара «почувши стук та оклики дозорця — скрипнув зубами.

— Проклятий жидюга... Де він взявся на мою голову...

Але карта викинута. Повороту нема.

Дозорець вибігши з ганку на двір — дав тривожний свисток.

Мозок Хмари працював блискавкою. Коли ходив на двір, — бачив коло виходу збоку сходи на гору. Певно горище... Знадвору бачив на даху віконця.

Виберуся на горище, через віддушину на дах і з того боку скочу в сад... Стійкові будуть стріляти — та чиж поцілить в темноті?..

Та все рівно...

Нечутно прослизнув коло восьмої камери й тримаючися стіни побіг сходами наверх. Ступив на рівне і помацав рукою коло ніг.

Підлога... Пішов розставивши перед собою в темноті руки. Дійшов до стіни... Що за чорт?! Кімната якась, чи коридор... Алеж звідци мусить бути хід на горище!..

Пішов по під стіну, обмацуючи її руками. Двері... Руки забігали по дошках, шукаючи клямки чи колодки... Намацав засув. Тихенько відсунув його і відхиливши двері, прослизнув боком.

Серце забилося радісно й тривожно. Горище — чи ні? Провів рукою по стіні від одвірка. Через три кроки знову наткнувся на стіну. Пішов попід неї. В ушах шуміло і стукало. Коліна наткнулися на якусь перепону. Простягнув перед себе руку. Рука лягла на щось м'яке й тепле. Легенько провів пальцями... Жіноча грудь перетягнута рубцем сорочки... Лише тепер розчув рівні віддихи кількох сонних.

Жіноча камера! — громом вдарило в голову. Коли тут ще є камери — нема чого шукати ходу на горище! Воно забудоване... Знизу почулися голоси, лязк набиваних на состро рушниць... Стукнув засув виходних дверей...

Сили покинули отамана. Мозок відмовився працювати. Апатично станув під стіну.

* * *

Арбузов схвилювано оповідаючи, відімкнув ґратчасті двері і впустив до тюрподу вартового коменданта Раскіна з десяткою червоноармійців, які прибігли на свисток.

Блиснуло світло електричних ліхтариків. Наготовивши зброю, пішли по під камери. Всі двері були цілі. Всі колодки на місцях. Коли вернулися назад до восьмої, Раскін розіритовано обернувся до Арбузова.

— Ти менше кокаїн нюхай, а то скоро тобі мерці по голові будуть ходити!..

— Алеж, товариш комендант! Яж виразно чув! Зпочатку, як стукнуло — я сам думав, що причулося, то коли я крикнув — то виразно чув, як щось побігло і стукнуло дверима...

— Ну, та який же чорт міг бігати й стукати, коли всі камери замкнуті, в'язні сплять?! — Дурня строїш! Будеш нанюхувати кокаїном — то скоро почнеш, як Рубцов — до власної тіні на стіні стріляти...

— Та я сьогодні не нюхав зовсім!.. Чорт його зрештою знає — може і причулося...

Червоноармійці глузливо засміялися.

Глянувши на сходи, Арбузов ляпнув себе по чолі.

— Я вже знаю, що це могло бути! Це котрась зі шмаркачок Дігтярьових під вирізку до батька бігала. У них камера на колодку не замкнута — могла просунути в вирізку руку й відтягти чим небудь засув. Ідем на гору.

Як підійшли до жіночої камери № 2, - Арбузов сплеснув долонями.

— Так і є. засув відсунутий...

Коли світло ліхтариків освітило камеру, чекісти остов буріли побачивши під стіною Хмару.

Багнети і револьвери наблизилися до грудей.

— Руки до гори! — Бандит!

Розлягся зляканий крик жінок.

Мовчки підняв руки.

— Маршеруй униз!

Поки всі сходили по сходах, Арбузов побіг вперед і присвітивши оглянув двері п'ятої камери.

Вдарив ногою в одну фільонку. В порядку. Коли вдарив в другу — вона з тріскотом вилетіла до середини.

Побіг на зустріч.

— Давай його поки що у восьму.

Коли розхристаного Хмару впхнули до восьмої камери, дозорець з нервовим сміхом погрозив йому револьвером.

— Я тобі, бандит, покажу як тікати! Все рівно я тебе «шльопну», та так постараюся, що ще годину мучитися будеш!..

Через хвилину повернувся, забив ручкою револьвера цвяха коло дверей і повісивши гасову лампу пішов.

Хмара важко опустився на тапчан поруч сидівшого в восьмій камері в'язня^[6]. Якийсь час сидів мовчки з низько похиленою головою, потім підняв запалений погляд на сусіда.

— Ну, тепер — покришка. Єдина надія була на цю втечу... Як би було вдалося — ми б оце з вами були вже десь за Калічом...

Той підвівся на ліктеві.

— Я нічого не розумію... Як ви опинилися на горі — коли камера замкнута? Мені було чути все...

Хмара сумно усміхнувся й махнув рукою.

— Може маєте закурити?

Затягнувшись потерухою з махорки, нервово став шепотом оповідати подробиці втечі.

Зробивши другого папіроса з недокурків, які сусід позбирав під тапчаном, — оповів подробиці свого арешту й згорнув в п'ястук розкудочене волосся.

— Боже! Як я мріяв про цю втечу і все пропало...

— Не падайте духом Семен Васильович! Як вас залишать у моїй камері — у двох щось придумаємо...

Стукнули двері з ганку. Арбузов відімкнув камеру і впустив до неї Галіцкого.

На порозі станув дозорець та два червоноармійці з наладованими рушницями.

Начкро, усміхаючись своєю приємною, ласкавою посмішкою, тримаючи в кишені револьвер, — наблизився до тапчана.

— Що, вовкові до лісу захотілося?..

Хмара не змінюючи пози, потиснув плечима.

— Жити кожному хочеться...

— А чому ви думаєте, що ми вас вб'єм? Ми ж з вами здається умовилися... Як що ви додержите слова — ми з свого боку додержимо... Не розстріляли ж ми на таких самих умовах Тютюнника, Савінкова, — чому б мали вас обдурити? Краще обдумайте те, про що ми з вами балакали. Втекти все рівно не вдасться.

Галіцкій перевів погляд на другого в'язня.

— Ну, товариш Горський, як здоровлячко?..

— Дякую... Як ваше?..

Начкро привітливо усміхнувшись обом, пішов з камери.

На порозі обернувся і ще раз глянув на обох.

— Арбузов! Ти цих вовків розведи. В двох вони скоро тебе за горлянку візьмуть...

— Слухаю товариш начальник. Тільки коваль діру в дверях заб'є.

Коли відійшли від дверей, сусід торкнув за руку задуманого Хмару.

— Про яку це він умову згадував?

Хмара зідхнув і тихо став оповідати про свої розмови з чекістами на допитах, про пережите в камері та гаражі... Скінчивши — хруснув пальцями.

— Ніколи я смерті не боявся, але так не хочеться вмирати цією огидною, баранячою смертю зі зв'язаними руками. І коли вони починають мене «обробляти», то не я, а та тварина в мені, яка хоче жити — тягне душу до того, щоби згодитися. Снуються мрії про те, що я ще придумаю батьківщині... Кровю ворожою змию ту пляму, яку накладу на себе на тому суді.

Якийсь час помовчав.

— Коли ж загину, як будеш живий, — передай колись привіт товаришам, всім хто боровся і хто ще буде боротися... Най колись у Вільній Батьківщині й мене спімнуть не злим словом...

Сусід поклав йому на плече руку.

— Даю слово, що як зможу і треба буде — то зроблю це. Але, друже, я сам на дорозі до гаражу... Бачиш — Галіцкій навіть не в'язався балакати при мені з тобою про ту «умову»... Він певний,

що я вже з цих стін — живим не вийду...

Рано Хмару перевели назад до п'ятої камери. Того самого дня «фільонки» у всіх дверях були ззовні перебиті навхрест смугами заліза. До вирізок були прибиті полічки, на які після першої вночі, як гасла електрика, — ставили госові лампи.

В перші дні листопада 1924 року, велика заля Народного Дому на Замості — переповнена.

Переважають «делегації» селян викликані на суд Хмари з повітів, в котрих він оперував. Судить надзвичайна сесія губсуду. Головує жид Михайлов, який добре володіє українською мовою. (До революції їздив з візком по селах...) Праворуч від нього нач. ГПУ, жид Ліплевскій. По другім боці Нач Особого Отдела — латиш Петерс. «Іменем української соціалістичної радянської республіки...»

На лаві підсудних Хмара, Яблонівський, Іванів та п'ять селянських хлопців.

Хмара згорблений, постарілий, посивілий, — сидить втопивши погляд в підлозі. Машинально відповідає на запити суддів. Апатично слухає, як відповідають товариші, теж «оброблені» в ГПУ.

— Громадянин Харченко! Що спонукало вас перейти кордон і добровільно віддатися в руки ГПУ?

Хмара здригнувся й важко піднявся, двигаючи на собі тягар хвилини.

— Я... переконався, що йшов неправдивим шляхом... Приймаючи участь в національній боротьбі під жовто-блакитним прапором, я думав, що борюся за добро українського народу... За кордоном я побачив, що то було самообдурення. Що я був лише слугою закордонної буржуазії, яка хоче окупувати Україну, щоби знущатися над українським працюючим народом. Я зрозумів, що закордонні капіталісти давали нам зброю та гроші лише на те, щоби нашими руками відібрати собі на Україні фабрики і землю, які український робітник та селянин видер їм під час революції.

Я побачив, що жовто-блакитним прапором гаслами самостійности України, лише прикриваються наші ж таки поміщики й багатії, щоби досягнути своєї цілі: за допомогою закордонних багнетів — повернути Україні старі порядки. Одягнути важке ярмо на українського робітника і селянина.

Перед тим, як зголосився до ГПУ, я побував в різних місцевостях України. Приглядався й прислухався... Я переконався, що радянська влада на Україні — є правдива влада українських трудящих мас. Що лише в ній наш рятунок та надія на світле майбутнє.

Я зрозумів, що організовуючи повстання, підбурюючи несвідомих селян на боротьбу зі своєю владою, я робив важкий злочин проти свого народу. Що я цим штовхав село на злочинний

і шкідливий для нього ж самого шлях.

Мене мучило сумління... І я рішив віддатися в руки робітничо-селянської влади та принести їй своє покаяння...

Серед селян почувся глухий шепіт, моргання носами.

Отаман важко сів на лавку.

Як вбивника тягне подивитися на лице своєї жертви, так Хмару непереможно тягнуло глянути на обличчя селян.

Не переміг себе і повів поглядом по залі. Один із селян поспішно обернувся на стільці, ніби розглядаючись за кимось позад себе. Хмарі стало гірко. Цеж — Василь... Два тижні переховува його в своїй клуні. Годував, довідувався про червоних... Тепер відвернувся... Боїться, щоби не видав його...

Обличчя селян були понурі, задумані, деякі ворожі... Але — що це?.. Де він бачив того діда?.. Чому старий, зустрівшись з ним поглядом, сумно, якимось докірливо захитав сивою головою?.. Відвернув погляд від залі. Мозок гарячково запрацював пірнувши в минуле...

З поміж сіл, лісів, піль, боїв, — виринув невеликий садок і закружляв круг себе образами. Бій під Війтовцями... Падає з коня прошитий ворожою кульою один з кращих козаків Хмариного загону...

Хата в селі... Спалена «ударною групою» Чека — накрита будь як...

В хаті на лаві лежить вбитий юнак... В садку, на ослоні під старою грушкою, сидить старий батько й сумно хитає сивою головою... Сльози тихо збігають по зморщеному лиці...

— Останній... Єдина надія на старість... Одного австріяки на Стрипі забили... Другий в українському війську під Києвом загинув... Тепер цей...останній...

Тепло пригортає Хмара до себе старого...

— Не плачте батьку...знаю — тяжко вам... Та за велике, святе діло віддали своє життя ваші сини... За волю Батьківщини... За долю свого села... Самі бачите, що робить в селах ворог... Не буде Україна щасливою, поки не переможемо його... Не можна цього досягнути без жертв... Кращі сини свого народу взялися за зброю... Не зложимо її, поки не станемо господарями у власній хаті... Вся Україна буде шанувати і благословляти тих, що полягли й поляжуть ще в боротьбі...

Старий довірливо притискає голову до його плеча.

— Най діється Воля Божа, отамане... Нема вже у мене нікого... Не здужаю... Пішов би ія з вами... Хоч би Господь дозволив дочекатися того, свята, того щастя, за яке сини голови склали... знав би хоч, що недурно...

Залізні кліщі стиснули отаманове серце. Як злодій,

крадькома, — повернув голову. Сумно хитає старий головою... По зморщеному обличчі тихо біжать сльози...

— Брати! Не вірте мені! Я брешу, щоби рятувати свою нікчемну шкіру! Не проклинайте мене! Гину за волю України — за вашу долю

Не вірте оцій московсько-жидівській навалі! Вони прикидаються нашими приятелями, щоби легко їм було грабувати наш край і пити нашу кров! Недалеко вже час, коли вони стануть перед грізним судом українського народу й своєю кров'ю заплатять за наші кривди. Не забувайте про справу, за яку віддало своє життя стільки кращих синів України! Готуйтеся до останньої боротьби! Не буде Україна щасливою, поки не скине з себе московсько-жидівського ярма! Поки український народ не стане правдивим господарем свого краю!

Ліплівській зірвався і нервово закалатав дзвінком.

— Комендант! Ачістїть зал от публікі!

Коли замкнулися двері за останніми, Ліплівській наблизився до лави підсудних і стукнув мавзером до поручків.

— Ну — сволочь! Помніже!

Отаман випростувався у весь велетенський ріст:

— Геть! — жидиня шмаркате!.. Мене можете вбити — України не вб'єте! Всерівно ваші трупи ще будуть пси розтягати!..

Багнети варти вінком оточили груди Хмари.

«Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки...»

Хмара, Яблонівський, Іванів — до розстрілу. Останнім довготермінова в'язниця.

Спокійно вислухали смертники присуд. Коли прокурор Сталов з іронічною посмішкою запитав, чи будуть подавати прохання про помилування до «Всеукраїнського Старости», — заперечуючи рушили головами: Не будем!

Всіх трьох, не відставили, як звикло судових смертників, до в'язниці, а привезли до тюрподоу та помістили у камері № 8. Минулого її мешканця перевели до камери № 4.

6 листопада, на передодні сьомої річниці жовтневої революції, вулиці Винниці зацвіли червоними плякатами і гаслами.

Напроти тюрподу ГПУ, на фронті мійського театру, увечері загорілися сотні різнобарвних електричних лампок: «Хай живе жовтнева революція!» «Хай живе СССР — батьківщина трудящих цілого світу!» «Хай живе всесвітня революція!» «Хай живе всесоюзна комуністична партія та її вождь т. Сталін!» «Хай живе об'єднане ГПУ — вірний сторож завоювань революції!»

До театру приїжджали авто та візники. Еліта міста збиралася на передсвяточе зібрання. З плякатами й прапорами підходили службовці та робітники вимуштровані по військовому в кольони. Перед вікнами ГПУ вимуштровувалися довгі шеренги шкільної дітвори, приведеної своїми вихователями. По черзі розлягалися дзвінки дитячі голоси, викрикуючи заучені в школі фрази: «Хай живе об'єднане ГПУ — меч революції!» «Хай живе невсипущий стійковий — т. Держжінський!» «Смерть шкіднику, кулаку, петлюрівцю!» «Вогонь по шовіністичних ухилах і релігійних забобонах!» «Залізною мітлою змемо контр революцію!»

Кожний викрик покривався дзвінком: У-р-р-ра!

На балконі з'явився Ліплевскій.

— Дітям революції, будущім чекістам — пламенний привіт! Будьте достойними своїх отців — борцов за революцію! В школі, дома, на всяком місці — безпощадно боріться з контр-революцією!

— У-р-р-р-а-а! Да здраствуєт ГПУ! Да здраствуєт товариш Ліплевскій!

НачГПУ підняв руку з піонерським привітом:

— Будь готов!

— Всегда готов! — підняла руки дітворя. Переладувавшись чвірками в кольони — рушили до міста.

— «Ми дітєх тех кто виступал на бой с Центральной Радой!..» — затагнув хтось з вихователів пісню.

Дехто з дітєх, співаючи, боязливо поглядали на забиті дошками вікна тюрподу.

Там були батьки...

Крізь вікна з розбитими шибками — до в'язнів долітали всі викрики й слова.

Коло сьомої години Арбузов відімкнув ґрати і впустив до тюрподу Галицького, вартового коменданта Рубцова та помічника губ прокурора Саніна.

Санін, інтелігентний молодий жид, син багатого одеського купця, для празнику нарядився в уніформу капітана червоної флоти. (Колись служив в морській Чека...)

Начальство обійшовши камери — зупинилося коло дверей восьмої.

* * *

Хмара понуро сидів під стіною на підлозі. Іванів, білявий, гарний хлопець, лежав на тапчані сперши голову на руку.

Сьогодні, коли принесли під двері передачу від сестри — чув як Арбузов сказав:

— Начорта їм давати вже?! — обійдуться...

— Най перед смертю наїдяться — засміявся у відповідь комендант.

Може... сьогодні вже?

Сказав Хмарі...

Отаман хруснув пальцями.

— Щось мені серце каже, що ... сьогодні...

Яблонівський, піджилий вже брунет, лежав на своєму тапчані, закривши очі руками. В ушах ще бриніли викрики дітей коло ГПУ, що приглушено долітали через подвір'я до камери. Думав про своїх... яких залишив вдома...

За дверима почулися кроки кроки кількох людей, котрі повертали з тюрподу. Зупинилися. Заслонка піднеслася і в чотирьохкутнику вирізки з'явилося незнайоме обличчя. Пара сірих очей уважно оглянула камеру. Дощечка стукнула на своє місце. Хмара тихо піднявся й приклав вухо до дірочки під визіркою.

— «Ідемо товариш Галіцкій на зібрання. В одинадцятій скінчиться — тоді прийдем і пошльопаєм. Роковини революції зустрінемо». — звернувся півголосом прокурор до начкро.

— «Я від десятої мушу бути в одному місті. Дуже важна справа... самі тут з Рубцовим управитесь»...

Хмара відійшов від дверей і з низко схиленою головою, з густо здвигнутими бровами сів на тапчан коло Іваніва.

Оба товариші наблизили до нього обличчя:

— Що?

— Сьогодні, хлопці... По одинадцятій... Як вийдуть з театру...

Яблонівський знову ліг й закрив лице руками. Іванів став і нервово пройшовся по камері.

— Хлопці, - тихо закликав Хмара.

Коли обличчя товаришів наблизиться — зашепотів.

— Рук в'язати не дамо... До гаражу не підем... Загинемо тут... А може щей кого із них з собою заберем... А може... може й вирвемося... Пізніше — тихенько розберем грубку і накладемо коло неї в куті цеглин... З визірки — туди не видно. Візьмемо під поли по дві цеглини і будемо сидіти. Як тільки відчинять двері — пускаєм в них цегла ми й вихопивши з під тапчанів «цапки» — кидаємось за ними на коридор. В першу хвилину мусять розгубитися... Вихоплюєм зброю... Арбузова з ключами треба в першу чергу... Може й вирвемося... А як загинемо — то в бою...

В очах смертників заблисла тінь надії...

* * *

У восьмій годині з репродуктора над дверима театру розляглися звуки «Інтернаціоналу».

— Товариші! — заговорив з сильним жидівським акцентом секретар губ паркому. — Об'являю зібрання відкритим. Пропоную послати привітальні телеграми Сталіну, Калініну, Рикову, Держжінському, Петровському, Чубарю, Баліцкому. Заперечень нема? — Приймається!

— Пропоную — одізвався нач ГПУ — послати телеграму також і бувшому голові нашого виконкому товаришові Порайкові.

З лож комуністів рознеслися оплески.

— Товариші! — заговорив секретар паркому. — Сьогодні минає сім років як непереможний пролетар'ят, бройною рукою, взяв владу в свої руки. Ми перемогли на всіх фронтах. Ми обрубали довгі руки захланних інтервентів і стали на шлях реконструкції та розбудови промислу й сільського господарства на соціалістичних началах. Ми маємо величезні досягнення на цьому фронті, але разом з тим не можемо зменшувати, а навпаки, мусимо підсилювати бойову готовність ССРСР. Міжнародня буржуазія не спить. В країнах капіталу невпинно нарастають революційні настрої в робітничо-селянських масах, очі яких звернені на соціалістичну батьківщину трудящих цілого світа. Підбадьорені нашою перемогою прикидаються сотки років експлуатовані й пригнічені Європейським та Американським капіталізмом, багато-мільйонові народи сходу, — і подають братню руку державі пролетаріату, корта не знає ні визиску, ні національного пригнічення.

Робітничо-селянські маси Китаю — стають під червоні прапори.

Акули капіталізму добре розуміють, що революція на Сході та зростання сили ССРСР, це — осиковий кіл в гріб капіталу, і тому

вони за всяку ціну намагаються перешкодити нашому мирному будівництву. Минулого місяця їх військова флота, вогнем з важких гармат — змела з лиця землі пролетарську частину великого китайського міста Нанакіну. Вони окупують своїми військами одну частину Китаю за другою.

Ми, разом з усіма братніми компартіям, разом з трудящими всього світу, мусимо рішучо крикнути кривавим імперіалістам: «Руки пріч від Китаю!»

Але міжнародний капітал зазіхає також і на багаті окраїни СССР — Україну, Грузію, Туркестан. В Туркестані знову з'явилися банди басмачів зорганізовані за Авганською чи Перською границею. Цими днями Грузінська Чека блискучо закінчила ліквідацію шовіністичного повстання з Грузії зорганізованого закордонним капіталом, що простягає руки до кавказької нафти. Грузінським кулакам та меньшевикам — соціал-демократам, брехливою агітацією вдалося було потягти за собою несвідомі робітничо-селянські маси та територ'яльні військові частини. Завдяки самовідданості та героїзмові Груз Чека і скерованих туди з Москви частин особливого призначення — бунт зліквідовано.

На Україні ГПУ все частіше відкриває підпільні шовіністичні організації, стежки від яких губляться за кордоном.

Жовто-блакитна петлюровщина, розбита в боях, поховала свої прапори й змінила тактику.

Ті, що в минулі роки боролися проти нас з зброєю — тепер перемальовуються на червоно, пролазять в установи, школи, навіть партію і невпинно провадять свою руйнуючу роботу. З шовіністично настроєної інтелігенції, з клясово несвідомих та кулацьких мас селянства, готовлять кадри до боротьби за відізвання України від СССР, щоби запродати її закордонному капіталові.

Мусимо бути чуйними! Мусимо нещадно викривати і нищити клясового ворога! Мусимо рішучо сказати західній буржуазії: «Руки пріч від Совітської України!»

Говорив прокурор Санін.

... «В цілому світі визиск, обниження платень робітникам, зuboжіння й голодівка трудящих мас міста і села — в СССР невпинно зростає зарплатня, невпинно росте культурний та матеріальний стан робітника та селянина.

...В цілому світі шаліє розгнuzдана хвиля терору. тисячі революційних робітників і селян вкидається в капіталістичні тюрми, несправедливо засуджуються судами клясового ворога. Буржуазія нещадно розправляється з борцями за соціяльне і національне визволення поневолених капіталом народів.

...В цілому світі — катування, розстріли, шибиниці! Лише

цим ще тримається при владі зігнутий вже капіталізм, поки його гробовщик — пролетар'ят — скінчить копати для нього яму.

...Ми не можемо спокійно дивитися, як купається в крові наших класових братів — міжнародня буржуазія...

...В Америці капіталістичний суд невинно засудив на смерть двох революціонерів — Сако та Ванцеті. Пролетар'ят всіх великих міст СССР, сотисячними демонстраціями заманіфестува своє обурення проти нечуваного нахабства кровожадних капіталістів. Завтра трудящі Вінниці приєднають свій голос до того протесту. Мусимо рішучо протестувати! Мусимо розбурхати голоси трудящих цілого світу! Мусимо через філії «Мопр» розбудити сумління культурних та гуманістичних організацій в усіх країнах та державах! Мусимо вирятувати двох невинних мучеників за діло пролетаріату, від нелюдської смерти на електричному стільці»!...

В одинадцятій — лямпки над дверима театру згасли.

Арбузов тихо відчинив вихідні ґрати. До тюрподу на шпиньках увійшли: прокурор Санін, Рубцов, Раскін, Котельников, сабо та дванадцять червоноармійців.

Червоноармійці, з Рубцовим та Котельниковим напереді — станули півкругом проти дверей восьмої камери.

Не замикаючи виходу, Арбузов глянув у дірочку під визіркою.

Смертники сиділи похилившись на тапчанах, накинувши на себе верхню одежу.

Відімкнув тихо колодку й раптово рвонувши засов — відчинив двері.

Наготовлена згряя кинулася до камери та в ту ж хвилину панічно подалися назад.

Дико скрикнув червоноармієць, який дістав цеглиною в обличчя. Котельников, поцілений в груди, заточився назад зваливши по дорозі Рубцова.

Тапчани впали і смертники, вихопивши з під них «цапки» — кинулися до дверей. Та коли ступили вже на поріг — Арбузов, підпоможений червоноармійцями, — затріснув двері.

Бахнуло кілька пострілів. Кулі, залишивши на дверях білі плямки — сипнули вапном з протилежної стіни.

Смертники розскачилися по кутках. Хмара вхопивши цеглину, пустив нею в електричну лампу на стелі. В темноті почувся стук розбираної груби й розкидування цегли по двох, безпечних від стрілів у дверях, кутах.

На коридорі розляглося «матіркування» чекістів.

— Сдавайсь, бандіти, а то по куску будемо різати!..

У відповідь почулася неприємлива лайка Хмари. В дірочку під визіркою просунулася люфа Рубцового карабіна.

— Арбузов! Давай лампу на «волчок»!

Дозорець засвітив га сівку і поставив її на полицку коло визірки. Бахнув постріл, та в ту ж мить лампа розприснулася поцілена з камери кавалком цегли.

Рубцов стрілив вдруге.

— Бий ще! — іронічно крикнув Хмара.

Знову бахнув постріл.

— Бий ще!..

Роздратований комендант валив набій за набоем.

— Арбузов — давай лампу!..

Арбузов світив та ставив лампи, котрі одна за одною злітали з полицки під меткими ударами Хмари. Нарешті зголосив, що лишилася лише одна, котрої не дасть, бо не буде чого засвітити

на коридорі, як згасне електрика. Після того, як Раскін, присвітивши електричним ліхтариком — дістав кавалком цегли по пальцях, — чекісти відкрили навмання «гураганний» вогонь до темної камери. Стріляли через визірку, в дірочку під нею і просто в двері.

* * *

Всі камери, насторожившись прислухалися до бою під дверима камери № 8.

В камері № 4 сиділи на тапчані зблідлі львівські комуністи — Стефан Кравс та Франко Петричко, котрі перебігли з Галичини до «Соціалістичного раю».

Бувший мешканець камери № 8 — лежав на підлозі, приглядаючися через щілинку в дверях до «виконання вироку». (З дверей цієї камери було видно двері восьмої та вихід.)

* * *

Прокурор Санін, вистрілявши із нагана з білою кістяною ручкою всі набої, - припинив стрілянину й зібрав чекістів на нараду.

Іншої ради нема... Треба зачекати до розсвіту, а тоді зняти з вікна щит і взяти камеру в перехресний вогонь...

Виставили варту ззовні й в середині.

Червоноармійці принесли з комендатури стільці і вся згря розсілася навкруги стола, проти дверей третьої камери.

Посипалися спомини про подібні випадки в минулому.

Прокурор задоволено попахав англійською люлькою.

— Святе діло — пловуча чека... Я як був на «Алмазі»^[7] ()... Зженем було із півсотні пов'язаних до машинового відділу, а тоді — за руки, за ноги — розмахали — і в піч... Тільки зашкварчить... Та одного разу, офіцер, здоровенний, як вчепився в мене зубами за полу — чуть з собою в в вогонь не потягнув...

З восьмої камери розляглися по тюрподі звуки українського національного гімну співаного трьома сильними гарними голосами.

Рубців став із за столу й стрілив в двері. Спів не перервався.

— Залиши, комендант, — крикнув Санін, — най собі співають. Нам веселіше буде їх смерти дожидати...

За гімном почувся Заповіт. Потім, стискаючи серця в'язням у камерах, попливла в темряві і тиші сумна мелодія «Невольника».

... «Де ж ви хлопці, запорожці,
Сини славної волі,
Чом не йдете визволяти
Нас з тяжкої неволі...»

Густо бренив бас Хмари... Надривався від чуття й болю
високий ласкавий тенор Іваніва...

Пісня змінювала пісню...

«Шалійте, шалійте, скажені кати...»

Жартували й сміялися чекісти.

Коли в вікна став прокрадатися сірий осінній світанок — кати
піднялися із за столу.

* * *

Хмара сидів в куті на цеглинах і понуро дивився на все
ясніючи пляму денного світла в горішній частині вікна.

Яблонівський та Іванів сиділи в другому куті притулившись
один до одного.

Визірка в дверях була закрита на сточч поставленим
тапчаном.

За дверима тихо прорипотіли кроки... Щит за вікном здрігнув
на гачках й затріщавши полетів на землю. До камери вірвалося
світло.

Хмара зірвався і приставив до вікна дошку другого тапчана.

В ту ж хвилину в вікно приснули стріли, брязкнули шибки і
дошка похитнувшись, впала на підлогу. Впала й друга коло
дверей, пхнута в визірку рушницею. І з цього боку посипалися
стріли.

За вікном показалася зелена шапка. Між ґрати просунулася
зкермована на Хмару рушниця. Та не встиг впасти стріл, як
влучно пущена між ґрати цеглина перекинула навзгак чекіста. Не
відважувалися більше показувати голови. Стріляли із за стіни в
кути коло дверей. З дверей обстрілювали протилежні кути та
середину. Їдко дзичали рікошети по камері смертельні джмілі...

Щоби не дати зор'єнтуватися ворогові, смертники перебігали
з кута в кут шпурляючи в визірку і вікно цеглинами.

— Здавайсь, бандити!

— Слава Україні! — розносилися по закутинах тюрподу
крики.

Збігшись в одному куті з Хмарою, Яблонівський стиснув йому
руку.

— Семене... Все рівно вже... нащо ця боротьба?..

Хмара замість відповіді пустив цеглиною в висунуту ізза

вікна рушницю й перебіг на другий бік.

Яблонівський повільним кроком вийшов на середину камери і схрестивши на грудях руки станув очима до дверей. В вирізку просунулася рушниця й смертник підкосившись впав на підлогу^[8].

Через кілька хвилин, перебігаючи з кута в кут, впав смертельно ранений Іванів.

— Впав! Впав! — закричали за дверима.

— Хто — Хмара? — кричав Рубцов зпід вікна.

— Ні! Хмара один зістався!

Кати стали сміливіші і стріли посипалися без перерви.

Отаман в'юном звивався під кулями підхоплюючи подорозі цеглини.

Викрикував войовничо дико, бючи цеглинами на оба боки.

В камері № 8 — вже не було тварини, яка хоче жити.

Був хижий звір, що смертельно ранений — кидається на мисливця, щоби сконати вп'явшись зубами в його горло.

За якої пів години, куля молотком вдарила отамана по голові.

Впав ниць, бризнувши на підлогу кровю.

— Впав! Хмара впав! — ликуючи закричав коло дверей Арбузов.

Згряя катів збіглася до дверей. Дозорець шарпнув їх і всі кинулися до середини. Та в ту ж мить з криком жаху, штовхаючи один одного, вискочили на коридор, за ними, з «цапком» в руці, вибіг з камери Хмара. Розкуйовджене волосся, залите кровю обличчя — робили його страшним.

Відважні кати кинулися тікати збившись купою в вихідних дверях. Хмара розмахнувшись, вдарив «цапком» заплутавшогося позаді Раскіна. Той впав ниць випустивши револьвера. Та залиті кровю очі отамана не побачили зброї. З диким криком, високо піднявши «цапка» кинувся услід за чекістами. В цю хвилину, червоноармієць ГПУ — жидок Гріша, який, відштовхнутий утікаючими від дверей, трясучись всім тілом, стояв в куті з наладованою рушницею — стрілив Хмарі в груди.

Засапані чекісти сипнулися назад. Вмить Яблонівського та Іваніва, що ще був живий, — витягли за ноги на коридор.

Рубців підбіг до мертвого Хмари і заспівавши «пад-е-спаня», став в такт мелодії бити кольбою карабіна по черепу.

Арбузов та Котельніков з викриками й сміхом стали розбивати голови Яблонівського та Іваніва...

Прокурор Санін, з веселим скавулінням, танцював на трупах під спів Рубцова, стріляючи собі під ноги з «нагана».

Череп хмари тріснув і кольба вгрузила в голову — бризнула на стіни та чорне убрання прокурора мозком.

Через якийсь час з подвіря ГПУ виїхала підвода з мадяром Сабо за візника.

Зверху, на прикиданих коло стайні сухим гноєм трупах, сиділи два червоноармійці з рискалями.

Коло старого польського цвинтарища на Калічу, між тисячами низеньких горбків — з'явився ще один. Свіжий.

Багато тих горбків на Україні. Невпинно зростає їх число. Ніхто не знає імен тих, що лежать під ними. Ніхто не ставить на них хрестів. Ніхто не приносить вінків та квітів. Лише дерева та бур'яни шумлять над ними — хвалу побореним.

Та в серцях старих борців, в серцях — молодих, — невинно виростають суворі контури величного пам'ятника. Із сталі і крові.

notes

Уповноважений Подільського губ. ГПУ «По боротьбі з бандітизмом».

ГПУ містилося в будинкові графа Толстого.

Подільська заготконтора передала губ. ГПУ більше двох тисячі пудів зіпсутого у складах пшона. Цим пшоном годували в'язнів у тюрподі ГПУ на протязі цілого 1924 і початку 1925 року.

За урядовими приписами, виконання смертних засудів у совітах переводиться від 10 години у вечері до розсвіту. Вбивають ззаду, пострілом із однієї рушниці в малий мозок. Коли рушниця при цьому скерована трохи до гори, то куля і газу зривають з голови череп. Уміння так «розстріляти» — є «пихою» для кожного чекіста. Арбузов, під «добрий настрій» оповідав мені, що у його із десяти — злітає вісім черепів. Перед смертю засуджений мусить за приписами бути роздягнений до наша. Робиться це для того, щоби при обезформленому обличчі, хтось з близьких, викопавши трупа не упізнав по одежі. А може ще більшу роль відіграє тут просто «ощадність», бо зняту із смертників одежу, звичайно гіршу, ГПУ потім видає в'зням та висильникам, які не мають у що одягнутись. Кращі убрання ідуть до агентурних гардероб.

Лист цей переховується в одному з архівів за кордоном.

Той в'язень — був автор цих рядків.

Крейсер чорноморської флоти на якому після більшовицької революції була пловуча катівня.

Ці подробиці оповідав, в хвилю «доброго настрою», одному з моїх товаришів, сам дозорець Арбузов, який застрілив Яблонівського.